

4783

աբ. ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ

ԽՈՐԵՆԱՅՈՒՆ
ՎԵՐԱԳՐԿՈՂ
"ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՑ" Ի
ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՀԱՐՅԻ
ՇՈՒՐՋԸ

9(47.925

գ- 16

АКАДЕМИЯ НАУК СССР—АРМЯНСКИЙ ФИЛИАЛ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ И МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ

АШ. АБРАМЯН
КАНДИДАТ ИСТОРИЧЕСКИХ НАУК

К ВОПРОСУ ОБ АВТОРСТВЕ
„ГЕОГРАФИИ“,
ПРИПИСЫВАЕМОЙ МОВСЕСУ ХОРЕНАЦИ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АРМФАН-а
ЕРЕВАН 1940

19 AUG 2011

ԽՍՀՄ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ — ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՖԻԼԻԱԼ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՅԵՎ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱՅԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

24 JAN 2006

9047.925)
Ա-16

Կ. Մ. 1

ԱՇ. ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԹԵԿՆԱԶՈՒ

ԽՈՐԵՆԱՑՈՒՆ ՎԵՐԱԳՐՎՈՂ
“ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՅՑ”-Ի
ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՀԱՐՑԻ ԹՈՒՐԶԸ

ԱՐՄՖԱՆ - Ի ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ՅԵՐԵՎԱՆ 1940

Տպագրվում է ԽՍՀՄ Գիտությունների Ակադեմիայի
Հայկական Ֆիլիալի Նախագահության վորոշմամբ:

43 2013 2038080
41

4

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Հայ ժողովրդի պատմության վնչ մի հարց-այնքան ջանք ու
եներգիա չի խլել բանասիրությունից, վորքան Խորենացու
ժամանակի հարցը: Նրանով զբաղվել են հայագիտության այն-
պիսի խոշոր գիտնականներ, ինչպիսին՝ ակադեմիկ Ն. Յա. Մառն
ե, Նորայր Բյուզանդը, Գ. Տ.-Մկրտչյանը, Ս. Մալխասյանը,
ակադեմիկ Հ. Մանանդյանը, պրոֆ. Խալաթյանը և ուրիշները:
Խորենացիագիտության վերաբերյալ ստեղծված գրականությունը՝
հայերեն, ռուսերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն և այլ լեզուներով՝
ամբողջ գրադարաններ կարող ե կազմել: Գիտնականների՝ նման
հետաքրքրությունը դեպի Խորենացին ինքնին հասկանալի յե-
հնագույն մի աղբյուր, վորն առաջին անգամ փորձ ե անում բա-
նավոր և գրավոր տեղեկությունների հիման վրա կազմել հայ ժո-
ղովրդի պատմությունը՝ հաղորդելով արժեքավոր և որիզինալ
տեղեկություններ, ինչպես հայ ժողովրդի, այնպես և հարե-
վան ժողովուրդների պատմության համար, բնական ե, չեք կարող
գիտնականների ուշադրության առարկա չդառնալ: Հին շրջանով
զբաղվող մասնագետները չեյին կարող չզբաղվել այդ հեղինակի
ժամանակի պարզաբանման հարցով: Խորենացու հաղորդած պատ-
մական տեղեկությունները, հասկանալի յե, իրենց համապատաս-
խան նշանակությունը կարող են ստանալ և նպատակին կարող
են ծառայել միայն այն դեպքում, յերբ վերջնականապես վորոշ-
վի իրեն, Խորենացու ժամանակը:

Խորենացու զբաղվող բանասերները կատարել են մեծ և
անգնահատելի աշխատանք: Նրանց հաջողվել ե լուծել Խորենացու
աշխատությունների հետ կապված վիճելի շատ հարցեր՝ նրա ող-
տադրած աղբյուրները, նրան վերագրվող մի շարք աշխատու-
թյունների հարադատության հարցը, նրա աշխատություններում
յեղած ընդմիջարկություններն ու ազավաղումները և այլն: Սա-

կայն հիմնական հարցը, Սորենացու ժամանակի հարցը, մեր կարծիքով, դեռևս մնացել է չլուծված:

Ծանոթանալով Սորենացու ժամանակի վերաբերյալ յեղած մի շարք մենագրությունների հետ և կատարելով ձեռագրական վորոշ համեմատություններ, մենք յեկանք այն համոզման, վոր Սորենացու ժամանակի հարցի պարզաբանման խնդրում դրական արդյունքների կարելի չէ հասնել «Աշխարհացոյց»-ի ձեռագրերի ուսումնասիրության հիման վրա: Ուսումնասիրության ժամանակ մեզ համար պարզ դարձավ, վոր ընդորինակող գրիչները հին հայկական աշխատություններում, մասնավորապես «Աշխարհացոյց»-ում, կատարել են զգալի փոփոխություններ, վորոշ դեպքերում անգամ խմբագրել են նրանք. այժմ, մեզ թվում է, հին հայկական տեքստի վերլուծման հիման վրա, նրա հեղինակը հնարավոր կլինի պարզել միայն այն դեպքում, յերբ վերջնականապես տվյալ տեքստը կազատվի նորամուծություններից:

Մեր առաջադրած հարցի՝ Սորենացու ժամանակի առեղծվածի ուսումնասիրությունը, մենք սկսեցինք Սորենացուն վերագրվող «Աշխարհացոյց»-ից: Այդ հարցը մեր ուսումնասիրության յերակետը դարձավ այն պատճառով, վոր «Աշխարհացոյց»-ի տեքստը՝ Սորենացու ժամանակը վորոշելու հարցում վորոշ բանասերների մոտ կարևոր կովաններից մեկն է հանդիսացել: Յերբ կազմեցինք ՀՍՍՀ մատենադարանի «Աշխարհացոյց»-ների բերլիոգրաֆիան, համեմատեցինք նրանց տեքստերն ու ծանոթացանք կողմնակի այլ նյութերի հետ, յեկանք այն համոզման, վոր «Աշխարհացոյց»-ը վնչ թե Սորենացուն է, այլ VII դարի հայ գիտնական Անանիա Շիրակացուն, ինչպես շատ ճիշտ, իր ժամանակին, յենթադրել է պրոֆ. Բ. Պատկանյանը և նրան հետևող այլ գիտնականներ: Ուսումնասիրության ընթացքում, այնուհետև, մեզ համար պարզ դարձավ, վոր Շիրակացին ծանոթ է յեղել Սորենացու պատմության հետ և վորոշ տեղերում ոգտվել է նրանից:

Ուսումնասիրության այլ թեմայի նյութ դարձնելով իրեն, Սորենացու ժամանակը, մենք մեր ներկա ուսումնասիրության մեջ աշխատել ենք պարզել «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը՝ ազատելով Սորենացու ժամանակը «Աշխարհացոյց»-ի հիման վրա վորոշելու փորձերից: Առաջադրված խնդիրը լուծելու համար կազմել ենք մատենադարանի ձեռագրերում յեղած «Աշխարհացոյց»-ների բեր-

լիոգրաֆիան, դասավորել ենք դրանք ժամանակագրական կարգով, հնարավորության սահմաններում ուղղել ենք «Աշխարհացոյց»-ում նկատված աղավաղումները, աշխատել ենք ազատել տեքստն ընդմիջարկություններից, վերջապես, փորձել ենք տեքստի վերլուծման հիման վրա վորոշել «Աշխարհացոյց»-ի գրելու ժամանակը, հեղինակը և նրա ոգտագործած աղբյուրները:

Ներկա ուսումնասիրության մեջ, վորոշ տեղերում, մենք դուրս ենք յեկել առաջադրած թեմայի շրջանակից և կանգ ենք առել աղբյուրագիտական այլ հարցերի վրա: Դա յեղել է վնչ թե աննպատակ մի ցանկություն, այլ թեմայում շոշափված հիմնական հարցերը կողմնակի փաստերով ամրացնելու նպատակով միայն:

Ուսումնասիրության ընթացքում, հնարավորության սահմաններում, մենք աշխատել ենք խույս տալ պատմական գիտության մեջ լուծված հարցերի քննությունից: Մեր նպատակն է յեղել, վորքան հնարավոր է, բերել փաստական նոր նյութեր և շոշափել գլխավորապես այն հարցերը, վորոնք, մեր կարծիքով, լուծված չեն: Փաստական նոր նյութի հիման վրա յե գլխավորապես, վոր մենք հանել ենք այս կամ այն յեղրակացությունը կամ թե ամրացրել առանձին բանասերների մեզնից առաջ հայտնած կարծիքները:

Մեր ներկա աշխատության մեջ չնայած մենք հնարավորության սահմաններում ոգտագործել ենք ՀՍՍՀ մատենադարանի հայտնի գրեթե բոլոր «Աշխարհացոյց»-ները, սակայն կան մի շարք մատենադարաններ, վորոնք մատչելի չեն յեղել մեզ, ուստի և մենք ներկա աշխատության վրա նայում ենք վորպես եսքիզի (նախնական ստվերագրի)՝ հետագայում «Աշխարհացոյց»-ի ավելի ընդարձակ ուսումնասիրության համար և նախնական մի քայլ՝ Սորենացու ժամանակի առեղծվածի լուծման ճանապարհում:

ԱՇ. ԱՐԻԱՆՍՅԱՆ

Հին հայկական մատենագրերից «Աշխարհացոյց»-ները, համեմատաբար, ամենից շատ փոփոխութեան յենթարկված տեքստերն են: Չկա գրեթե «Աշխարհացոյց»-ի այնպես մի ձեռագիր որինակ, վորը բառացի նմանվի մյուսին: Նրանք իրարից տարբերվում են կամ կառուցվածքով, կամ բովանդակութեամբ և կամ գրչական ընթերցումով: Պատճառը միանգամայն հասկանալի յեւրոպրինակող գրիչները, յերբեմն լավ չհասկանալով այս կամ այն իրենց անծանոթ հատուկ անունը, աղավաղել են, յերբեմն՝ ցանկանալով իրենց ժամանակի նոր անունով մեկնել աշխարհագրական հին անունը, ավելացրել են իրենց ժամանակի անունները, յերբեմն՝ ժամանակակից պահանջների համաձայն նպատակադրված ձևով ընդարձակել կամ կրճատել են «Աշխարհացոյց»-ի տեքստի այս կամ այն հատվածը և այլն: Բոլոր դեպքերումն էլ պարզ է, տուժել է «Աշխարհացոյց»-ի ավտոգրաֆ տեքստը և հեռացել իր նախնական բնագրից:

Խորենացուն վերագրվող «Աշխարհացոյց»-ի տեքստում յեղած այդ աղավաղումների վրա, դժբախտաբար, չհաշված շատ քիչ բացառութեաններ, հարկ յեղած չափով կանգ չեն առել հայագիտութեամբ զբաղվող մեր բանասերներից շատերը: Նրանցից վոմանք հաշվի չեն առել այն կարևոր հանգամանքը, վոր «Աշխարհացոյց»-ի տեքստի քննութեան հիման վրա հնարավոր կլինի պարզել նրա հեղինակն ու գրելու ժամանակը միայն այն դեպքում, յեթե «Աշխարհացոյց»-ի տեքստը կազատվի ընդմիջարկութեաններից և կուղղվեն նրա մեջ յեղած աղավաղումները: Այս հանգամանքն անհրաժեշտ է շեշտել, վորովհետև այժմ, յերբ հարկ է լինում բացատրել այս կամ այն խոշոր բանասերի «Աշխարհացոյց»-ի հարցում թույլ տված սխալի պատճառը, պարզվում է, վոր մեծ մասամբ յեղել է մատենագրարանների

ձեռագրերը չոգտագործելու պատճառով: Բանասերների մեծ մասն իրենց ուսումնասիրությունների ժամանակ գերազանցապես ոգտագործել են միայն «Աշխարհացոյց»-ի հրատարակված որինակները, զանց առնելով ձեռագրերը, հատկապես ՀԽՍՀ մատենադարանի «Աշխարհացոյց»-ի հնագույն վորոշ ձեռագրեր, վորոնք մեծ չափով ոգնում են հարցի պարզաբանմանը: Մատենադարանը, մինչև վերջերս, չի ունեցել ձեռագրերի անվանական բերլիոգրաֆիա և հնարավորություն չի ստեղծել նրանց ուսումնասիրողների համար: Այնպիսի խոշոր մասնագետ, ինչպիսին ակադեմիկ Հ. Մանանդյանն է, վորն զբաղվել է Պորենացու առեղծվածի լուծումով, այդ ունեյն պատճառով հնարավորություն չի ունեցել ծանոթանալ ՀԽՍՀ մատենադարանի ձեռագիր «Աշխարհացոյց»-ների հետ: Որինակ՝ Ալիշանի «Շիրակ» աշխատության մեջ հայտնած այն տեղեկության առթիվ, վոր կան մատենագրական վորոշ տեղեկություններ, վորոնք ապացուցում են «Մղոնաչափք»-ի և «Աշխարհացոյց»-ի կապը, ակադեմիկ Մանանդյանը դժվարանում է հավատալ դրան և իրավացիորեն պահանջում է ապացուցել նոր փաստերով (տես «Պորենացու առեղծվածի լուծումը», էջ 89), այժմ արդեն պարզվում է, վոր ՀԽՍՀ Մատենադարանում հայտնի 36 «Աշխարհացոյց» ձեռագրերի մեծ մասը պահել են և ունեն մատենագրական այդ տեղեկությունը: Մատենադարանի ձեռագիր «Աշխարհացոյց»-ների ուսումնասիրություններից ներկայումս պարզվում է, վոր «Աշխարհացոյց»-ի տեքստում ավելցած հենց այդ աղավաղված նախագատություններն են հիմք ծառայել հայ ու յեվրոպացի վորոշ բանասերների՝ ամեն տեսակ հնարավոր յենթադրություններ հանելու համար, վորոնք, վերջին հաշվով, վնջ թե նպաստել են վիճելի հարցի լուծմանը, այլ ավելի յենխճճել այն:

Պորենացու «Աշխարհացոյց»-ի ուսումնասիրությամբ զբաղվող մասնագետների գործն այսուհետև դյուրացնելու համար, անհրաժեշտ ենք համարում տալ այստեղ մեր Մատենադարանի ձեռագիր «Աշխարհացոյց»-ների բերլիոգրաֆիան՝ դասավորված ժամանակագրական կարգով:

1. Ծաղկաբաղ հատված «Աշխարհացոյց»-ի առաջաբանից: Գրված է 12-րդ դարում Սարգիս գրչի կողմից: Չունի վերնագիր: Տեղավորված է պատմագիտական բնույթ ունեցող նյութերի

ժողովածվի մեջ: Նյութը—թուղթ է: Գրված է միասյուն, բոլոր գրով (տես թիվ 4166, թերթ 165 բ):

2. «Աշխարհագիր»: Գրված է 13-րդ դարի վերջերում կամ 14-րդ դարի սկզբներում: Յենթադրվում է՝ Հեթում թագավորի յեղորդ ավտոգրաֆը լինի: «Աշխարհացոյց»-ի տեքստը լրիվ է, սակայն առաջաբանը տեղավորված է վերջաբանի փոխարեն: Սկսվում է «Աշխարհագիր հատուած բ»-ից: Չունի հեղինակի անունը: Գրված է մագաղաթի վրա, միասյուն, բոլոր գրով: Վերջում չունի «Մղոնաչափք»-ը (տես թիվ 1898, թերթ 256 բ—269 բ): Այս «Աշխարհացոյց»-ի գրչական տարբերությունները հրատարակվել են «Zeitschrift für armenische Philologie»-ի մեջ:

3. «Մովսէսի և Խրեմացու Աշխարհացոյց»: Գրված է 14-րդ դարում Պետրոս գրչի կողմից: Աշխարհագրությունը սկզբնական ընդորինակության ժամանակ չի ունեցել վերնագիր, սակայն, հետագայում, ուշ շրջանի գրչի կողմից (հավանական է 19-րդ դարում) ավելացվել է: Գրված է թղթի վրա, յերկսյուն, բոլոր գրով: Գրիչը գրագետ անձնավորություն է: Վերջում ունի «Մղոնաչափք»-ը և հեղինակի ընծայական վերջաբանը (տես թիվ 1267, թերթ 355 ա—363 բ):

4. «Յաղագս աշխարհագրաբեան ստոյգ»: Գրված է 14-րդ դարում Վարդանի վորդի Դավթի կողմից: «Աշխարհացոյց»-ի այս տեքստը ՀԽՍՀ մատենադարանի լավագույն որինակներից է: Գրչական տարբերություններից յերևում է, վոր արտագրված է յերկաթագիր հին որինակներից («այլ» բառը գրված է «այդ» ձևով, «հյուսիսը»՝ «հիւսիւս» և այլն): Վերջում ունի «Մղոնաչափք»-ը, «Աստղաբաշխական երկրաչափութիւն»-ը և հեղինակի վերջաբանը: Գրված է միասյուն, բոլոր գրով: Նյութը—թուղթ է (տես թիվ 582, թերթ 165 ա—183 բ):

5. «Տեսակի աշխարհաց և հանգամանք երկրի»: Գրված է 1589 թվին: Գրիչն անհայտ է: «Աշխարհացոյց»-ի տեքստը լրիվ չի: Սկսվում է «Ասիա»-յի հատվածի «Ասորիք»-ից ու վերջանում Չինաստանի նկարագրությամբ: Թերթ 88 ա-ում,—«Իշխանութիւն աշխարհին մեծաց Հայոց» հատվածում ավելացված է Կիլիկիայի աշխարհագրությունը՝ տնտեսության մանրամասն նկարագրությամբ: «Աշխարհացոյց»-ը գրված է թղթի վրա, միասյուն, բոլոր գրով (տես թիվ 1770, թերթ 86 բ—116 բ):

6. «Տեսակի աշխարհաց և հանգամանի երկրի»: Գրված է 1594 թվին, Ամիրզում, Ստեփաննոս գրչի կողմից: Իր բովանդակությամբ համապատասխանում է նախորդ «Աշխարհացոյց»-ի բովանդակութեանը: Գրված է թղթի վրա, յերկսյուն, բոլոր գրով (տես թիվ 1518, թերթ 163 ա—164 բ):

7. [Աշխարհացոյց]: Վերնագրի տեղը բաց է մնացած: Գրված է 1597 թվին Ղազար Բարերդոյ կողմից, հավանական է Բարերդում: Տեքստն սկսվում է անմիջապես առաջաբանից («Յազազա աշխարհագրութեան յաստուածային գիրս ոչ ուրէք գտանեմք ոճով ասացեալ...»), ընդգծելով առաջին յերկու բառերը վորպես վերնագիր: Վերջում ունի «Մղոնաչափք»-ն ու հեղինակի վերջաբանը: Իր բովանդակությամբ համապատասխանում է 14-րդ դարում գրված Պետրոս գրչի «Աշխարհացոյց»-ին: Գրված է թղթի վրա, յերկսյուն, նոտր գրով (տես թիվ 1686, թերթ 95 ա—104 ա):

8. «Վասն աշխարհագրութեան»: Գրված է 16-րդ դարում Գրիգորիս գրչի կողմից: Չունի հեղինակի անունը: Տեքստն ընդհատվում է «Յեվրոպա»-յի աշխարհագրութեան վերջում: Գրված է թղթի վրա, միասյուն, բոլոր գրով (տես թիվ 2613, թերթ 255 բ—260 ա):

9. «Մովսէսի և Խորենացոյց»: Գրված է 1600 թվին Հին Ջուզայում, Յերեմիա գրչի կողմից: Վերնագիր չունի: Ամենահին ձեռագիրն է, ուր «Աշխարհացոյց»-ի վերնագրում, ընդորինակող գրչի կողմից, հանդիպում ենք հիշատակված Խորենացու անվանը: Շարունակութեան մեջ ունի «Մղոնաչափք»-ը և հեղինակի ընծայական վերջաբանը: Գրված է թղթի վրա, յերկսյուն, նոտր գրով (տես թիվ 2019 (2049), թերթ 257 ա—291 ա):

10. «Վասն աշխարհագրութեան»: Գրված է 1600 թվին Խիզանում, Ավետիս Թադևոսյան կողմից: Չունի հեղինակի անունը: Տեքստը լրիվ չէ—հասցված է մինչև Յեվրոպայի աշխարհամասի թրակացոյց աշխարհի սկիզբը և Սարմատացոյց աշխարհի վերջը: Գրված է թղթի վրա, յերկսյուն, նոտր գրով (տես թիվ 1903, թերթ 275 ա—280 ա):

11. «Յազազա աշխարհագրութեան ստոյգ և նշմարիտ Մովսէսի և Խորենացոյց»: Գրված է 1608 թվին, Պոլսում, Պետրոս գրչի կողմից: Իր բովանդակությամբ համապատասխանում է 14-րդ

դարում գրված Դավիթ գրչի որինակին՝ խմբագրական վորոշ փոփոխութեաններով: Վերնագրում ավելացված է Մովսես Խորենացու անունը: Տեքստի վորոշ տեղերում մտել են ընդմիջարկութեաններ: «Աշխարհացոյց»-ը վերջում ունի «Մղոնաչափք»-ը, «Աստղաբաշխական երկրաչափութիւն»-ը և հեղինակի վերջաբանը: Գրված է թղթի վրա, միասյուն, նոտր գրով (տես թիվ 5613, թերթ 277 ա—299 ա):

12. «Յազազա աշխարհագրութեան»: Գրված է 1625 թվին Մադաթիա արեղայի կողմից: Տեքստը թերի յե—վերջանում է Վենետիկյան հրատարակութեան եջ 586 տող 21-ով («Երբորդն ընդ Աղեքսանդրիա, կիսածամաւ յառաջ մատուցեալ որպէս և ամենեքեանքն չորրորդն ընդ Ռոդոս, որ է միջին նահանգացըն...»): Գրված է թղթի վրա, միասյուն, նոտր գրով (տես թիվ 2292, թերթ 91 ա—92 բ):

13. «Յազազա աշխարհագրութեան Մովսէսի և Խորենացոյց»: Գրված է 1624 թվին Աստվածատուր վարդապետի կողմից: Իր բովանդակությամբ նմանվում է 14-րդ դարում գրված Պետրոս գրչի որինակին: Վերջում ունի «Մղոնաչափք»-ը և ընծայական վերջաբանը: Առաջին անգամ գործ է ածված «Խրիմ» բառը և պրոֆ. Բ. Պատկանյանի կողմից նշված մյուս ընդմիջարկութեանները: Գրված է թղթի վրա, յերկսյուն, նոտր գրով (տես թիվ 2748 (1380), եջ 216 բ—230 ա):

14. [«Աշխարհացոյց»]: Գրված է Պողոս Տյուրիկեցու կողմից 1624 թվին Պոլսում, բովանդակությամբ նմանվում է Պետրոս գրչի որինակին: Գրված է միասյուն, նոտր գրով (տես թիվ 2370 (2373), թերթ 243 բ—261 բ):

15. «Մովսէս և Խորենացոյց ասացեալ է»: «Աշխարհացոյց»-ի լավագույն տեքստերից մեկն է: Գրված է 1639 թվին Մարտիրոս վարդապետի վորդի Կարապետի կողմից Մոկսի Սուրբ գյուղում: Ստացողն է իր հայրը, Մարտիրոս վարդապետը: Գրված է թղթի վրա, յերկսյուն, բոլոր գրով: Տեղավորված է Խորենացու պատմութեանից հետո: Գրչի արած առանձին հիշատակագրութեանները յերևում է, վոր նա արտագրել է հին ձեռագրից: Այսպես՝ մի տեղ նա գրում է. «Ո՛վ սուրբ ընթերցողք, անմեղադիր լերուք վասն անգրիլ տեղաներուն, զի աւրինակն հին էր ու օսլայ էր ձգած և գօսլէն ոչ էր գրած՝ զայլ աւրինակ չի գտաք որ գրէ<ինք>»:

6. «Տեսակի աշխարհաց և հանգամանք երկրի»: Գրված է 1594 թվին, Ամիրզում, Ստեփաննոս գրչի կողմից: Իր բովանդակությամբ համապատասխանում է նախորդ «Աշխարհացոյց»-ի բովանդակությանը: Գրված է թղթի վրա, յերկսյուն, բոլոր գրով (տես թիվ 1518, թերթ 163 ա—164 բ):

7. [Աշխարհացոյց]: Վերնագրի տեղը բաց է մնացած: Գրված է 1597 թվին Ղազար Բարերդցու կողմից, հավանական է Բարերդում: Տեքստն սկսվում է անմիջապես առաջաբանից («Յազգս աշխարհագրութեան յաստուածային զիրս ոչ ուրէք գտանեմք ոճով ասացեալ...»), ընդգծելով առաջին յերկու բառերը վորպես վերնագիր: Վերջում ունի «Մղոնաչափք»-ն ու հեղինակի վերջաբանը: Իր բովանդակությամբ համապատասխանում է 14-րդ դարում գրված Պետրոս գրչի «Աշխարհացոյց»-ին: Գրված է թղթի վրա, յերկսյուն, նոտր գրով (տես թիվ 1686, թերթ 95 ա—104 ա):

8. «Վասն աշխարհագրութեան»: Գրված է 16-րդ դարում Գրիգորիս գրչի կողմից: Չունի հեղինակի անունը: Տեքստն ընդհատվում է «Յեկրոպա»-յի աշխարհագրության վերջում: Գրված է թղթի վրա, միասյուն, բոլոր գրով (տես թիվ 2613, թերթ 255 բ—260 ա):

9. «Մովսէսի Խորենացոյն»: Գրված է 1600 թվին Հին Չուզայում, Յերեմիա գրչի կողմից: Վերնագիր չունի: Ամենահին ձեռագիրն է, ուր «Աշխարհացոյց»-ի վերնագրում, ընդորինակող գրչի կողմից, հանդիպում ենք հիշատակված Խորենացու անվանը: Շարունակության մեջ ունի «Մղոնաչափք»-ը և հեղինակի ընծայական վերջաբանը: Գրված է թղթի վրա, յերկսյուն, նոտր գրով (տես թիվ 2019 (2049), թերթ 257 ա—291 ա):

10. «Վասն աշխարհագրութեան»: Գրված է 1600 թվին Խիզանում, Ավետիս Թաղեցու կողմից: Չունի հեղինակի անունը: Տեքստը լրիվ չէ—հասցված է մինչև Յեկրոպայի աշխարհամասի Թրակացոց աշխարհի սկիզբը և Սարմատացոց աշխարհի վերջը: Գրված է թղթի վրա, յերկսյուն, նոտր գրով (տես թիվ 1903, թերթ 275 ա—280 ա):

11. «Յազագս աշխարհագրութեան ստոյգ և ճշմարիտ Մովսէսի Խորենացոյն»: Գրված է 1608 թվին, Պոլսում, Պետրոս գրչի կողմից: Իր բովանդակությամբ համապատասխանում է 14-րդ

դարում գրված Դավիթ գրչի որինակին՝ Խմբագրական վորոշ փոփոխություններով: Վերնագրում ավելացված է Մովսես Խորենացու անունը: Տեքստի վորոշ տեղերում մտել են ընդմիջարկություններ: «Աշխարհացոյց»-ը վերջում ունի «Մղոնաչափք»-ը, «Աստղաբաշխական երկրաչափութիւն»-ը և հեղինակի վերջաբանը: Գրված է թղթի վրա, միասյուն, նոտր գրով (տես թիվ 5613, թերթ 277 ա—299 ա):

12. «Յազագս աշխարհագրութեան»: Գրված է 1625 թվին Մադաթիա արեղայի կողմից: Տեքստը թերի յե—վերջանում է Վենետիկյան հրատարակության եջ 586 տող 21-ով («Երրորդն ընդ Աղեքսանդրիա, կիսաժամաւ յառաջ մատուցեալ որպէս և ամենեքեանքն չորրորդն ընդ Ռոզոս, որ է միջին նահանգացըն...»): Գրված է թղթի վրա, միասյուն, նոտր գրով (տես թիվ 2292, թերթ 91 ա—92 բ):

13. «Յազագս աշխարհագրութեան Մովսէսի Խորենացոյն»: Գրված է 1624 թվին Աստվածատուր վարդապետի կողմից: Իր բովանդակությամբ նմանվում է 14-րդ դարում գրված Պետրոս գրչի որինակին: Վերջում ունի «Մղոնաչափք»-ը և ընծայական վերջաբանը: Առաջին անգամ գործ է ածված «Խրիմ» բառը և պրոֆ. Ք. Պատկանյանի կողմից նշված մյուս ընդմիջարկությունները: Գրված է թղթի վրա, յերկսյուն, նոտր գրով (տես թիվ 2748 (1380), եջ 216 բ—230 ա):

14. [«Աշխարհացոյց»]: Գրված է Պողոս Տյուրիկեցու կողմից 1624 թվին Պոլսում, բովանդակությամբ նմանվում է Պետրոս գրչի որինակին: Գրված է միասյուն, նոտր գրով (տես թիվ 2370 (2373), թերթ 243 բ—261 բ):

15. «Մովսէս Խորենացոյն ասացեալ է»: «Աշխարհացոյց»-ի լավագույն տեքստերից մեկն է: Գրված է 1639 թվին Մարտիրոս վարդապետի վորդի Կաբապետի կողմից Մովսի Սուբա գյուղում: Մտացողն է իր հայրը, Մարտիրոս վարդապետը: Գրված է թղթի վրա, յերկսյուն, բոլոր գրով: Տեղավորված է Խորենացու պատմությունից հետո: Գրչի արած առանձին հիշատակագրություններից յերևում է, վոր նա արտագրել է հին ձեռագրից: Այսպես՝ մի տեղ նա գրում է. «Ո՛վ սուրբ ընթերցողք, անմեղադիր լերուք վասն անգրիլ տեղաներուն, զի աւրինակն հին էր ու օսլայ էր ձգած և զօսլէն ոչ էր գրած՝ զայլ աւրինակ չի գտաք որ գրէ <ինք>»:

Վանյ ինձ հազար բերան» (թերթ 149 ա): «Աւերինակ մի այլ գտնիք գմնացեալ(ն) գրեցէք, այս աւերինակս էնց էր գրած» (156 ա): «Վանյ գծաւղիս՝ թէ ի՞նչ համար տի տամ ստեղծաւղիս, որ մեղօք կորուսի զիմ հոգիս և իջէ բաժին զեհեհին» (148 բ) (տես թիվ 1883 (1663), թերթ 145 ա—177 ա):

16. «Յաղագս աշխարհագրութեան»: Գրված է 1634 թվին: Գրիչն անհայտ է: Իր բովանդակութեամբ համեմատվում է Պետրոս գրչի «Աշխարհացոյց»-ին: Տեքստը թերի յե: Վերջանում է «Երջանիկ Արաբիայ»-ի նկարագրութեամբ: Գրված է թղթի վրա, միասյուն, նոսր գրով (տես թիվ 4284, թերթ 13 ա—43 ա):

17. «Մովսէսի հարեմացոյց» ասացեալ է, երկրաչափ յաղագս աշխարհագրութեան տիեզերաց»: Գրված է 1639—1652 թվերի ժամանակամիջոցում Ներսես գրչի կողմից՝ Լոռիի Ազուր գյուղում: Արտագրված է 1639 թվին գրված Կարապետ գրչի որինակից: Կարապետ գրչի պակաս ակտերը պակասում են նաև այստեղ: Ձեռագրի ժողովածվում բացի Սորենացու պատմութեան նից, ավելացվել են նաև Ստեփաննոս Տարնացու և Արիստակես Լաստիվերացու պատմութեանները: Գրված է մագաղաթի վրա, յերկսյուն, բոլոր գրով (տես թիվ 3160, թերթ 596 բ—616 բ):

18. «Յաղագս աշխարհագրութեան»: Գրված է Պողոս երեցի կողմից 1640 թվին: Սա փոքրիկ հատված է «Աշխարհացոյց»-ի առաջաբանից: Վերջանում է Վենետիկյան հրատարակության եջ 587, տող 1-ով («...երրորդն ընդ Աղեքսանդրիա, կիսաժամաւ յառաջ մատուցեալ որպէս և ամենայնքն. Ի ընդ Ռոզոս, որ է միջին նահանգացն...»): Գրված է թղթի վրա, միասյուն, բոլոր գրով (տես թիվ 1109, թերթ 211 ա—212 բ): Համեմատվում է Մատթեոս արեղայի որինակին:

19. «Յաղագս աշխարհագրութեան ասացեալում»: Գրված է 1661 թվին: Գրիչն անհայտ է: Փոքրիկ հատված է «Աշխարհացոյց»-ի առաջաբանից: Գրված է թղթի վրա, միասյուն, նոսր գրով (տես թիվ 2492 (11), թերթ 56 ա):

20. («Աշխարհացոյց») — վերնագիր չունի: Գրված է 1663 թվին Յերեվանում Գրիգոր գրչի կողմից: Արտագրված է Լոռիի Ազուր գյուղում գրված Ներսես գրչի ձեռագրից: Առաջաբանից պակասում է 11 տող (սկսած՝ «Բանգի որ ի վերայ այրեցածին...»), վերջացրած՝ «Իսկ Ազանիա ընդ մէջ նաւերով...»): Պակասում են նաև

Տուրուբերանի աշխարհագրութեան վերջից թերթեր, վորի համար թողած է սպիտակ տեղ՝ պակասը հետագայում լրացնելու համար: Արևելքի աշխարհագրութեան մեջ պակասում են՝ «Արաբիա», «Բարեւոն» և «Միջագետք» հատվածները: Գրված է թղթի վրա, միասյուն, նոսր գրով (տես թիվ 3502, թերթ 202 ա—220 բ):

21. «Յաղագս աշխարհագրութեան ստոյգ և ճշմարիտ Մովսէսի հարեմացոյց»: Գրված է 1664 թվին: Գրիչն անհայտ է: Արտագրված է թիվ 5613 ձեռագրից: Վերջում ունի «Մղոնաչափք»-ը, «Աստղաբաշխական երկրաչափութիւն»-ը և հեղինակի ընծայական վերջաբանը: Գրված է թղթի վրա, յերկսյուն, նոսր գրով (տես թիվ 1717, թերթ 155 ա—170 ա):

22. «Աշխարհացոյց Մովսէսի հարեմացոյց»: Գրված է 1665 թվին Յերեմ Տաթևացու կողմից: Իր բովանդակութեամբ համապատասխանում է Վենետիկյան հրատարակված որինակին: Վերջում ունի «Մղոնաչափք»-ը, ընծայական վերջաբանը և «Այս է քաղաքաց անունքն» աշխարհագրական հատվածը: Գրված է թղթի վրա, միասյուն, նոսր գրով (տես թիվ 2291, թերթ 79 ա—105 բ):

23. («Աշխարհացոյց»): Գրված է 1672 թվին Նահապետ Շոռոթեցու կողմից: Սկզբից թերի յե, սկսվում է «Բ հատուած»-ից: Չունի վերնագիր: Գրված է թղթի վրա, միասյուն, նոսր գրով (տես թիվ 3941, թերթ 366 ա—380 ա):

24. «Աշխարհացոյց Մովսէսի հարեմացոյց»: Գրված է 1676 թվին Գրիգոր Յերեվանցու կողմից, հավանական է Յերեվանում: Իր բովանդակութեամբ համապատասխանում է «Աղվէսագրքի» խմբի «Աշխարհացոյց»-ի որինակներին և ունի նրա մեջ նկատված ընդմիջարկութեանները: Վերջում ունի «Մղոնաչափք»-ը: Շարունակվում է՝ «Չորս գետք են», «Գետք և գնացք նոցա», և «Անուանք քաղաքաց հնդկաց և պարսից» աշխարհագրական հատվածներով: Սկզբում ունի գեղեցիկ զարդագրութեան: Գրված է թղթի վրա, միասյուն, նոսր գրով (տես թիվ 1864 (1669), թերթ 269 ա—285 բ):

25. «Տեսալիք աշխարհաց և հանգամանք երկրի»: Գրված է 1678 թվին Ալիփուշարում Գրիգոր գրչի կողմից: Բովանդակութեամբ համեմատվում է թիվ 1518 ձեռագրի «Աշխարհացոյց»-ի բովանդակությանը: Գրված է թղթի վրա, միասյուն, նոսր գրով (տես թիվ 1482, թերթ 466 բ—467 բ):

26. [«Աշխարհացոյց»]: Գրված է 1687—97 թվերի ընթացքում Մերդինում Իգնատիոս գրչի կողմից: Չունի վերնագիր: Սկսվում է «Յաղագս աշխարհագրութեան յաստուածային գիրս ոչ ուրէք գտանիմք ոճով ասացեալ...» ընդգծելով առաջին յերկու բառերը վորպես վերնագիր: Արտագրված է խառն թերթեր ունեցող ձեռագրից: Սովորական առաջաբանը չվերջացրած անցնում է Փոքր Ասիայի, ապա՝ Յեկրոպայի, Լիբիայի, Հայաստանի և Արևելքի աշխարհագրութեանը: Վերջին թերթերը ջնջվել են ու չեն կարգացվում: Գրված է դեղին թղթի վրա, միասյուն, նոտր գրով (տես թիվ, 2191, թերթ 95 ա—111 ա):

27. «Յաղագս աշխարհագրութեան»: Գրված է 1691 թվին Ներսես սարկավազի կողմից: Նմանվում է «Աղվէսագրքում» լույս տեսած «Աշխարհացոյց»-ի տեքստին: Շարունակութեան մեջ ունի «Մղոնաչափք»-ը և ընծայական վերջաբանը: Գրված է թղթի վրա, յերկսյուն, նոտր գրով (տես թիվ 1459 (1665), թերթ 178 ա—190 ա):

28. [«Աշխարհացոյց»]: Գրված է 17-րդ դարում Խաչատուր քահանայի կողմից: Վերնագիր չունի: Տեքստը թերի յե—սկսվում է «Լիբիա»-յից և վերջանում Հայաստանի աշխարհագրութեամբ: Գրված է թղթի վրա, միասյուն, նոտր գրով (տես թիվ 696, թերթ 88 բ—96 բ 109 բ—116 բ):

29. «Աշխարհագրութիւն»: Աշխարհագրական հատված «Աշխարհացոյց»-ի առաջաբանից: Գրված է 17-րդ դարում: Գրիչն անհայտ է: Գրված է թղթի վրա, միասյուն, նոտր գրով (տես թիվ 1724, թերթ 22 ա—23 բ):

30. Հատված «Աշխարհացոյց»-ի առաջաբանից: Շարունակութեան մեջ ունի «Մղոնաչափք»-ը: Գրված է 17-րդ դարում: Գրիչն անհայտ է: Գրված է թղթի վրա, միասյուն, նոտր գրով (տես թիվ 1737, թերթ 72 ա—73 ա):

31. «Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացոյ»: Գրված է 17-րդ դարում: Գրիչն անհայտ է: Համեմատվում է «Աղվէսագրքի» տեքստին: Գրված է թղթի վրա, միասյուն, նոտր գրով: Վերջում ունի «Մղոնաչափք»-ը (տես թիվ 5120, թերթ 78 ա—103 ա):

32. «Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացոյ»: Գրված է 18-րդ դարում: Գրիչն անհայտ է: Բովանդակում է «Աշխարհացոյց»-ի առաջին կես մասը՝ սկսած առաջաբանից մինչև Մարմատացոյց:

աշխարհը («Մարմատացոյց՝ որոյ հասարակն յարեկից...»): Գրված է թղթի վրա, միասյուն, նոտր գրով (տես թիվ 72 (152), թերթ 207 ա—214 ա): Սա համապատասխանում է «Աղվէսագրքի» խմբի «Աշխարհացոյց»-ներին: Գրված է 18-րդ դարում: Գրիչն անհայտ է:

33. «Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացոյ»: Բովանդակութեամբ համեմատվում է «Աղվէսագրքում» լույս տեսած «Աշխարհացոյց»-ի որինակին: Շարունակութեան մեջ ունի «Մղոնաչափք»-ը, «Չորս գետք են», «Գետք և գնացք նոցա» և «Անուանք քաղաքաց հնդկաց և պարսից»: Գրված է թղթի վրա, միասյուն, նոտր գրով (տես թիվ 3691 (խ. 102), թերթ 1 ա—20 բ):

34. «Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացոյ»: Գրված է 1722 թվին Ալեքսան գրչի կողմից: Բովանդակութեամբ նմանվում է «Աղվէսագրքում» լույս տեսած «Աշխարհացոյց»-ի բովանդակութեանը: Վերջում ունի «Մղոնաչափք»-ն առանց վերջաբանի: Գրված է թղթի վրա, միասյուն, նոտր գրով (տես թիվ 7993, (նախկին Յերեմիանի ժողովածուի թիվ 822), թերթ 86 ա—100):

35. «Յաղագս աշխարհագրութեան»: Գրված է Ալեքսան գրչի կողմից 1722 թվին: Հատված է «Աշխարհացոյց»-ի առաջաբանից: Վերջանում է վենետիկյան հրատարակութեան եջ 587, տող 1-ով («...յերրորդն ընդ Աղեքսանդրիա, կիսաժամաւ յառաջ մատուցեալ որպէս և ամենքին, չորրորդն ընդ Ռոզոս, որ է միջին նահանգացն...»): Գրված է նոտր գրով, յերկսյուն, թղթի վրա (տես թիվ 7993(822), թերթ 135 ա—135 բ): Համեմատվում է 1624 թվին գրած Մատթեոս արեղայի որինակի հետ:

36. «Յաղագս երկրի և աշխարհաց»: Գրված է 1724 թվին Ավետիս յերեցի կողմից՝ Նոր-Ջուղայում: Գրված է թղթի վրա, միասյուն, նոտր գրով (տես թիվ 2271, թերթ 191 ա—192 բ):

Թվարկած «Աշխարհացոյց»-ները, հիմնականում, հինգ խմբի կարելի յե բաժանել՝ 1. Կարապետ գրչի որինակի խումբ, 2. Հեթում գրչի որինակի խումբ, 3. Դավիթ գրչի որինակի խումբ, 4. Պետրոս գրչի որինակի խումբ և 5. «Աղվէսագրքում» հրատարակված «Աշխարհացոյց»-ի խումբ:

Կարապետ գրչի խմբին են պատկանում 1640—50-ական թվականներին որինակած Ներսես գրչի ձեռագիրը և 1663 թվին որինակած Գրիգոր Յերեմիանցու որինակը:

համեմատութեամբ, մյուս խմբի «Աշխարհացոյց»-ների մեջ մտել են ընդմիջարկութեաններ, վորոնց վրա մանրամասն կանգ կառնենք համապատասխան գլխում: Յեւ, վերջապես, Կարապետ և Վարդան գրիչների «Աշխարհացոյց»-ները՝ մյուսների համեմատութեամբ՝ ունեն ընտիր ընթերցումներ: Այս ձեռագրերի հիման վրա հնարավոր ե դառնում Վենետիկյան համեմատական հրատարակութեան «Աշխարհացոյց»-ի տեքստում կատարել գրչական վորոշ ուղղումներ:

Մեզ հասած «Աշխարհացոյց»-ների հնագուէյն և լավագուէյն որինակաների նախագաղափար որինակի հետ ունեցած հարաբերութեանը, ինչպես և մյուս որինակաների իրարից ունեցած կախումը ավելի պարզ դարձնելու համար, անհրաժեշտ ենք համարում տալ «Աշխարհացոյց»-ների մոտավոր ձյուղագրութեանը (տես էջ 19):

ՍՈՒԻՐՅԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱԾ «ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՅՑ»-Ի
ՀՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅՈՒՄ

Յերբ և գրված «Աշխարհացոյց»-ը—անհ հետևյալ կարևոր հարցը, վորի ճիշտ լուծումը հնարավորութեան կտա ճիշտ ձևով լուծել նաև նրա հեղինակի հարցը: Դժբախտութեանը նրանուէն և, վոր մեր հին հայկական մատենագրերը կոնկրետ վոչինչ չեն պատմում «Աշխարհացոյց»-ի գրելու ժամանակի վերաբերյալ: Գիտենք միայն, վոր Թովմա Արծրունին ոգտվել և «Աշխարհացոյց»-ից: Դրա հիման վրա համոզված կարող ենք ասել մի բան, վոր «Աշխարհացոյց»-ը X դարից առաջ գրված մի աշխատութեան և: X դարից առաջ, բայց յերբ, այստեղ արդեն մատենագրերը չեն ոգնում մեզ լուծելու առեղծվածը: Հարցի լուծման միայն հնարավոր միջոցը քննում և իրեն «Աշխարհացոյց»-ի տեքստի վերլուծութեանը: Բայց այստեղ մեզ հանդիպում և մի այլ գովարուծութեան—«Աշխարհացոյց»-ը մեզ չի հասել իր ավտոգրաֆ որինակով: Մեզ հասած «Աշխարհացոյց»-ները ընդորինակութեաններ են, նրանք արտագրվել են միջնադարյան գրիչների կողմից, յենթարկվել են խոշոր փոփոխութեանների և այժմ բավականաչափ տարբերվում են իրարից:

Մեզ հասած ու հրատարակված «Աշխարհացոյց»-ներից զգալի չափով տարբերվում են մանավանդ Վենետիկյան միաբանու-

թեյան հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ը Սուքրյանի հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ի տեքստերից: Այդ յերկուսի մեջ յեղած տարբերութեաններն այնքան մեծ են, վոր ընդունված և առաջինին ասել համառոտ խմբագրութեան, իսկ յերկրորդին՝ ընդարձակ խմբագրութեան:

«Աշխարհացոյց»-ի այս տեքստերի վերաբերյալ մեր աղբյուրագիտութեան մեջ գոյութեան և ունեցել յերկու տարբեր տեսակետ: Գերմանացի գիտնական պրոֆ. Հ. Մարկվարտն իր նշանավոր «Eransahr nach d. Geographie des Ps. Moses Xorenaci» աշխատութեան մեջ համեմատելով ընդարձակ և համառոտ համարված «Աշխարհացոյց»-ների Արևելքի հատվածները, յեկել և այն յեղրակացութեան, վոր Սուքրյանի հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ը հեղինակի նախնական տեքստն և, իսկ վենետիկցիների համեմատական «Աշխարհացոյց»-ը առաջինի վատագուէյն համառոտումը. «Der Abschnitt über Iran,—ասում և նա,—würde zu dem Beweise genügen dass die vollständigen Rezension (A) den urspangelche Text des Werkchens enthält... wogegen die abgekürzte Rezension (3) ein dürttigen und schlechter Auszug daraus ist»¹.

Տարբեր յեղրակացութեան և հանգել այդ նույն հարցում ակադ. Հ. Մանանդյանը: Նա իր «Խորենացու առեղծվածի լուծումը» աշխատութեան մեջ համեմատելով վնչ միայն «Աշխարհացոյց»-ների Արևելքին վերաբերվող հատվածները, այլ և «Աշխարհացոյց»-ի մյուս մասերը, յեկել և հետևյալ յեղրակացութեան. «Սուքրյանի հրատարակած ընագրի համեմատութեանը համառոտի հետ պարզ ցույց և տալիս, վոր տպագրված յերկու հրատարակութեանն ևլ համառոտված են «Աշխարհացոյց»-ի նախնական ընդարձակ ընագրից, վորոնք ծագում են հնագուէյն մայր բնագրից»²:

Պրոֆ. Մարկվարտի և ակադ. Հ. Մանանդյանի յեղրակացութեանների հիմքը Վենետիկյան և Սուքրյանի հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ների տեքստերի համեմատութեանն և հանդիսացել: Այլ պատկեր ենք մենք ունենում, յերբ համեմատութեան

1 I. Markwart, Eransahr nach d. Geographie des Ps. Moses Xorenaci, Berlin, p. 4.

2 Հ. Մանանդյան, Խորենացու առեղծվածի լուծումը, էջ 15:

ժամանակ չենք սահմանափակվում միայն հրատարակված «Աշխարհացոյց»-ներով, այլ համեմատում ենք նաև հրատարակութեան մեջ չոգտագործված զրշագրերը: Փորձելով նման համեմատություն կատարել, մենք յեկել ենք այն վճռական համոզման, վոր Սուբբյանի հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ը վնչ միայն իդեալական տեքստ չէ և Վենետիկյան «Աշխարհացոյց»-ում վնչ միայն կան մի շարք հատվածներ, վորոնք նախագաղափար որինակում յեղել և կրճատված են Սուբբյանի «Աշխարհացոյց»-ում, ինչպես շատ ճիշտ նկատել է ակադ. Հ. Մանանդյանը, այլ և Սուբբյանի «Աշխարհացոյց»-ը յենթարկվել է ուշ շրջանում մեծ խմբագրութեան: Նրա մեջ կատարվել են զգալի փոփոխություններ: Սուբբյանի «Աշխարհացոյց»-ում նկատվող աղավաղումները և խմբագրման փաստը ցույց տալու համար մենք անհրաժեշտ ենք համարում նշել մի շարք փաստեր:

1. Սուբբյանի «Աշխարհացոյց»-ի տեքստում միևնույն դավանները հիշված են յերկու տարբեր տեղերում, վորոնցից մեկը մեր կարծիքով, «Աշխարհացոյց»-ի նախնական բնագրից ոգտրվածն է, իսկ մյուսը—ուշ շրջանի խմբագրի կողմից այլ աղբյուրներից ոգտված և ավելացրածը: Այդպիսի կրկնողություններ են հանդիսանում.

ա) «Առէ», «Գիդան», «Դմուռ»—Քուստի Կապիոնի աշխարհագրութեան մեջ (եջ 40, տող 22), «Իէ», «Դեւք», «Դիւմուռ»—Մարաց յերկրում (եջ 41, տող 3):

բ) «Սուժաստան» — Քուստի Նմուշի աշխարհագրութեան մեջ (եջ 40, տող 7), «Սուժաստան» — Երամացոյ աշխարհում (եջ 41, տող 5):

գ) «Կոշմ», «Վարկան», «Ապրշահ», «Մրվ», «Մոտ», «Հրա», «Կատաշան», «Գոզկան» — Քուստի Սորասանում (եջ 40, տող 14), «Կոշմայ», «Վրական», «Ապրշահ», «Ամր», «Մոտ», «Հրեւ», «Գաղշան», «Գոզկան» — Արյաց աշխարհում (եջ 42, տող 2—3):

Այս կրկնողութեանը մենք չենք հանդիպում «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ համարված որինակում: Սուբբյանի «Աշխարհացոյց»-ի տեքստում, պարզ է, վոր այդպիսի կրկնողություններ կարող եյին առաջ գալ վնչ թե նախնական բնագրի կրճատման, այլ նախկին տեքստի նոր աղբյուրի հիման վրա խմբագրման զեպքում:

2. Սուբբյանի «Աշխարհացոյց»-ի Իրանի հատվածի «Քուստի Կապիոն»-ում հիշվում է «Հայք»-ը, «Վիրք»-ը և «Աղվանք»-ը: Այս ամբողջ հատվածը, պարզ է, վոր հետագա հեղինակի գործ է, վորովհետև «Աշխարհացոյց»-ի նախնական բնագրի հեղինակը, վորը մանրամասնաբար Թվել է այդ յերկրների աշխարհագրությունը, կարիք չէր զգա դրանք նորից կրկնել Իրանի աշխարհագրութեան մեջ և տալ այնպիսի ընդհանուր տեղեկություններ, ինչպիսին՝ «Արֆն (որ է) Հայք», «Վարջան, որ է Վիրք», «Ռան, որ է Աղուանք», «Բալասական», «Սիսական» և այլն (տես եջ 40, տող 20—22):

3. «Աշխարհացոյց»-ի Վենետիկյան համառոտ համարված որինակի տեքստից յերևում է, վոր նա գրվել է այն ժամանակ, յերբ Արաբիայում պետական միավորում գետ չէր կատարված— «Ապառաժ», «Երջանիկ» և «Անապատ» Արաբիաները հիշատակված են առանձին-առանձին, չի հանդիպում նաև մեզ վորեւ հիշատակություն, վորը հիմք տար յենթադրել, վոր արաբները արշաված լինեյին դեպի Անդրկովկաս և Պարսկաստան: Իսկ Սուբբյանի հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ի տեքստից յերևում է, վոր նրա տեքստը յենթարկվել է զգալի փոփոխութեան ուշ շրջանի խմբագրի կողմից: Վերջինս ավելացրել է մի շարք այնպիսի փաստերի հիշատակություն, վորոնք վկայում են, վոր արաբները վնչ միայն դուրս են յեկել իրենց բուն յերկրից, այլ և նվաճելով Հայաստանը, արդեն կարողացել են թողնել իրենց լեզվական վորոշ ազդեցությունները: Այսպես՝ Սուբբյանի «Աշխարհացոյց»-ի խմբագիրը խոսելով Ադճնիքի Բաղիրթ գետի մասին, ասում է, վոր նրան «Շիթմա կոչեն տաճիկք» (եջ 30, տող 28): Նկարագրելով Ապառաժ Արաբիայի շրջանները, նրանցից մեկում, Փամանիտեում, հիշում է Փառան ավանը արաբական անունով («զոր կարծիս ի տաճկաց Մաքա կոչել») (եջ 37, տող 4):

4. Սուբբյանի «Աշխարհացոյց»-ի տեքստը կազմվել է այնքան ուշ, վոր նրա խմբագրող հեղինակին արդեն ծանոթ է յեղել Վոլգայի արեւում, խաղարների տեղում թուրքերի գանվելը: Այսպես՝ Սուբբյանի հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ի խմբագրող հեղինակն ասում է. «Ըստ հիւսիսոյ են ազգ թուրքաց և բուլղարաց» (եջ 25, տող 22):

Հիմք կա անգամ յենթադրելու, վոր Սուբբյանի հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ի խմբագրող հեղինակն ոգտագործել է

«Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրութեան սխալաշատ մի որինակ, վորից համառոտովել ե և առաջինը և յերկրորդը: Այդ յերևում ե Վենետիկյան խմբի «Աշխարհացոյց»-ի տեքստում յեղած գրչական այն սխալներից, վորոնք կրկնվում են նաև Սուքրեյանի «Աշխարհացոյց»-ի տեքստում: Այդ առթիվ կարելի յե նշել հետևյալ փաստերը.

ա) «Աշխարհացոյց»-ի նախնական բնագրում հիշվել ե այն մասին, վոր Տուրուբերանում կա «մաշ կարմիր և սպիտակ», վորը ճիշտ ձևով պահել են մեր Մատենադարանի «Աշխարհացոյց»-ների հնագոյն գրչագրերը: «Աշխարհացոյց»-ի արտագրիչներից մեկը «Աշխարհացոյց»-ում սա աղավաղել և դարձրել ե «մաշկամիրգ»: Վենետիկյան և Սուքրեյանի հրատարակած խմբի «Աշխարհացոյց»-ների ընդորինակող գրիչներն ոգտվելով սխալաշատ որինակից, թույլ են տվել նույն սխալները (տես Վենետ. հրատ. եջ 608, տող 3 և Սուքր. հրատ. եջ 31, տող 27):

բ) «Աշխարհացոյց»-ի նախնական բնագրում հիշվում ե այն մասին, վոր Բարձր Հայքում կա «Ջերմուկս և աղս և զամենայն պարարտութիւն» ինչպես մեր մատենադարանի լավագոյն գրչագրերումն ե: Համառոտ և ընդարձակ համարված «Աշխարհացոյց»-ների ընդորինակողները ոգտվելով սխալաշատ որինակից, «աղը» ընդորինակել են «աղտս» ձևով («Ջերմուկս և աղտս և զամենայն պարարտութիւն») (տես Վենետ. հրատ. եջ 607, տող 16, Սուքրեյանի հրատ. եջ 30, տող 5):

գ) «Աշխարհացոյց»-ի նախնական բնագրում հեղինակը խոսելով յերկրագնդի գոտիների մասին, հիշում ե, վոր այդ գոտիներից յերկուսը գտնվում են հարավում, իսկ «զայլ ևս վեցն ի նմանէ յառաջնային կոյս», ինչպես մեր Մատենադարանի «Աշխարհացոյց»-ի լավագոյն գրչագրերն են: Համառոտ և ընդարձակ «Աշխարհացոյց»-ների ընդորինակող գրիչներն ոգտվելով սխալաշատ որինակներից «յառաջնայինը»-ը աղավաղել են «յարջային կոյս» (տես Վենետ. հրատ., 586, տող 19), «յարջն կոյս» (տես Սուքր. հրատ. եջ 6, տող 11):

Նման սխալներ տասնյակներով կարելի յե թվել: Այսպիսով պարզվում ե, վոր Սուքրեյանի հրատարակած տեքստը ևս իրեական տեքստ չի, նա վոչ միայն կրճատվել ե, այլ և խմբագրվել ե ուշ շրջանում: Ընդորինակութունների ժամանակ կատարված են բավականաչափ գրչական աղավաղումներ:

«Աշխարհացոյց»-ի վերնագրի պարզաբանման հարցն եյական նշանակութուն ունի հեղինակի հարցի լուծման խնդրում: Նրա ճիշտ լուծումը մեծ չափով կոզնի մեզ ազատվելու «Աշխարհացոյց»-ի խորհնացուն վերագրելու կանխակալ տրադիցիոն կարծիքից:

Վենետիկյան և նախորդ հրատարակութուններում «Աշխարհացոյց»-ը, ինչպես հայտնի յե, վերնագրված ե յեղել «Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացոյ», Սեն-Մարտենի հրատարակած որինակը — «Աշխարհացոյց ստոյ Մովսիսի Խորենացոյ», իսկ Սուքրեյանի հրատարակածը — «Աշխարհացոյց» (վերջինիս Փրանսերեն թարգմանութեան վերնագիրն ե՝ «Geographie de Moise Coréne d'après Ptolémée»):

Տպագրված «Աշխարհացոյց»-ների այս վերնագրերը, պիտի խոստովանել, քիչ են ոգնում մեզ պարզելու սկզբնական բնագրի վերնագիրը, վորովհետև այդ վերնագրերը, ինչպես կտեսնենք քիչ հետո, XVII դարից դենը չեն անցնում: Հարցի լուծման ավելի վստահելի աղբյուրները մնում են ձեռագիր «Աշխարհացոյց»-ների վերնագրերը: Պիտի խոստովանել, սակայն, վոր այստեղ մեզ հանդիպում ե մի մեծ դժվարութուն — գրչագիր «Աշխարհացոյց»-ների վերնագրերը խիստ տարբերվում են իրարից: ՀՄՄՀ մատենադարանի գրչագրերն ունեն հետևյալ վերնագրերը.

1. «Աշխարհագիր»,
2. «Տեսակք աշխարհաց և հանգամանք երկրի»,
3. «Աշխարհացոյց»,
4. «Յաղագս աշխարհագրութեան»,
5. «Յաղագս աշխարհագրութեան ստույգ»,
6. «Յաղագս աշխարհագրութեան ստույգ և ճշմարիտ Մովսէսի Խորենացոյ»,

և 7. «Մովսէսի Խորենացոյ ասացեալ է, երկրաչափ յաղագս աշխարհագրութեան»:

Յեթե տպագիր «Աշխարհացոյց»-ների վերնագրերը համեմատելու լինենք ձեռագիր «Աշխարհացոյց»-ների վերնագրերի հետ, ապա կտեսնենք, վոր Վենետիկյան համեմատական համարված «Աշխարհացոյց»-ի վերնագիրը նմանվում ե յերկրորդ խմբի

վերնագրին, այն տարբերությամբ միայն, վոր այստեղ ավելացած է Մովսես Խորենացու անունը:

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՅ

ՍՏՈՅ

ՄՈՎՍԵՍԻ ԽՈՐԵՆԱՅԻՆ:

Յարգաց աշխարհագրու թէ՛ յանայնս զիրս ոչ ուրեք գտանուեմք սնով ասացեալ, այլ դոյրն ինչ՝ գունուրեք, և այն դժուարահաս, և անժանկի, արդիս զի անհասք դոցա եղևալ մեզ, յարտաբնան հարկաւորիսք ձեռնարկել. որով զաշխարհագրութիւն յարմարեցին 'ի ճանապարհորդութե՛ և 'ի նաւարկութե՛, և ստուգեցին յերկրաչափութե՛: Այս ինքն երկրաչափութիւն գտան յաստեղաբաշխութե՛: Վասն զի ոչ եղևալ աստիճան, խոհայնս, թէ որք ակզիք երկրի ընդ որովք են կացեալք մասամբք երկրայնոյ բոլորակին, և զմեծութիւն տունջեանս, և զիւրոյ, և զոր 'ի վր երկրի, և զոր 'ի ներքոյ երկնոց միաբերելով, յայտնեն և զքնակութի մարդիան, 'ի միջորական զձ են զգիծն անսերով, աստարիզական շափու, ըստ ճանապարհորդութե՛ և ըստ աստարկութե՛: Իմացեալ զկայանան, և զիստիտիւնս, զայլ այլս աստարկութե՛ երեւեալ: Վասն զի 'ի վր աստեղաց ինքն ինքն կենդանաւանակին՝ մտանեն, և ծագին: Վայց փոքր

Սեն-Մարտինի հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ի առաջին եջը, վորը վերնագրված է «Աշխարհացոյց ստոյ Մովսիսի Խորենացոյ»:

աստեղաց աշխարհագրութե՛ ըստ այդ երկրայնոյ սով եւ իւրեկեացոյ

այլուքս աշխարհագրութե՛ սով զիրս ոչ ուրեք գտանուեմք սնով ասացեալ, այլ դոյրն ինչ՝ գունուրեք, և այն դժուարահաս, և անժանկի, արդիս զի անհասք դոցա եղևալ մեզ, յարտաբնան հարկաւորիսք ձեռնարկել. որով զաշխարհագրութիւն յարմարեցին 'ի ճանապարհորդութե՛ և 'ի նաւարկութե՛, և ստուգեցին յերկրաչափութե՛: Այս ինքն երկրաչափութիւն գտան յաստեղաբաշխութե՛: Վասն զի ոչ եղևալ աստիճան, խոհայնս, թէ որք ակզիք երկրի ընդ որովք են կացեալք մասամբք երկրայնոյ բոլորակին, և զմեծութիւն տունջեանս, և զիւրոյ, և զոր 'ի վր երկրի, և զոր 'ի ներքոյ երկնոց միաբերելով, յայտնեն և զքնակութի մարդիան, 'ի միջորական զձ են զգիծն անսերով, աստարիզական շափու, ըստ ճանապարհորդութե՛ և ըստ աստարկութե՛: Իմացեալ զկայանան, և զիստիտիւնս, զայլ այլս աստարկութե՛ երեւեալ: Վասն զի 'ի վր աստեղաց ինքն ինքն կենդանաւանակին՝ մտանեն, և ծագին: Վայց փոքր

[Մասնագրանի թիվ 1717 ձեռագրի «Աշխարհացոյց»-ը, վորի վերնագրում Խորենացին հիշատակագրվում է «Ստոյք և ճմարիտ»-«Յարգաց աշխարհագրութեան ստոյք և ճմարիտ Մովսիսի Խորենացոյ»:

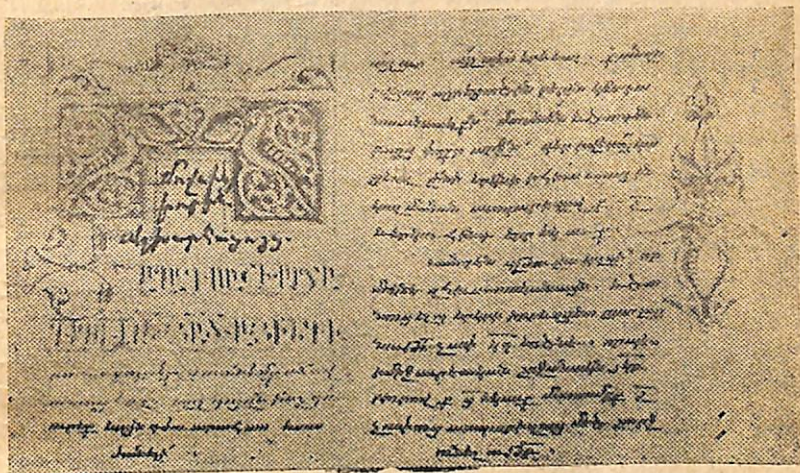
Սեն-Մարտենի հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ի վերնագիրը նմանվում է V խմբին, դարձյալ այն տարբերութեամբ, վոր այստեղ եւ ավելացած է խորենացու անունը և «ստոյգ» բառն աղափառելով, «ստոյ» ձևն է առել*։ Գրչական աղավաղման այս փոքրիկ փաստը հարկավոր է մատնացուցց անել, վորպեսզի պարզ լինի՝ թե մի տառի սխալի պատճառով ինչպիսի մեծ թյուրիմացություններ կարող են առաջանալ։ Մի դեպքում «Աշխարհացոյց»-ը հասկացվում է վորպես ստույգ խորենացու գործ, իսկ մյուս դեպքում—սուտ խորենացու (տես էջ 26 և 27 նկարները)։

«Յաղագս աշխարհագրութեան ստոյգ Մովսէսի խորենացույ»
 «Յաղագս աշխարհագրութեան ստոյ Մովսիսի խորենացույ»։

Վոր այդ խմբի «Աշխարհացոյց»-ների նախագաղափար որինակում «ստոյգ» է յեղել—դա կասկածից զուրս է։ Այդ խմբին պատկանող ՀԽՍՀ մատենադարանի հնագույն ձեռագիրը (թիվ 582) պահել է «ստոյգ» ձևը։ Ընդորինակող գրչի անուշադրութեան պիտի վերագրել, վոր նա «գ» տառը մոռացել, բաց է թողել։ Այս փաստը վորոշ չափով և հիմք է հանդիսացել վորոշ բանասերների մոտ յենթագրելու, վոր կա յերկու խորենացի—ճիշտ խորենացի և սուտ խորենացի։ Գրչական այս փոքրիկ փաստը ցույց է տալիս, թե վորքան զգուշ պիտի լինել հետևությունների մեջ, յերբ այդ արվում է վորևե տեքստի հիման վրա։ Յերբեմն տառակերությունը կարող է մեծ վնասներ հասցնել հնագույն մեր մատենագրին։

Ուշադրութեան արժանի փաստը, վորն անմիջապես աչքի յե դարնում «Աշխարհացոյց»-ների հնագույն զրչագրերի վերնագրերն ուսումնասիրելիս—դա խորենացու անվան բացակայությունն է 1600 թվականից առաջ գրած «Աշխարհացոյց»-ների վերնագրերում։ Նա չի հիշատակված վնչ XII դարում գրված Մարգիս գրչի «Աշխարհացոյց»-ի ծաղկաքաղ հատվածում (թիվ 4066, թերթ 165 բ.), վոչ XIII դարի վերջում Հեթում թագավորի յեղբոր կողմից ընդորինակված «Աշխարհացոյց»-ի որինակում (տես Zeitschrift für armenische Philologie, 1902, էջ 104), վնչ XIII դարում ընդորինակված Վարդան գրչի որինակում (տես թիվ 582, թերթ 165) և վնչ էլ XV—XVI դարերում ընդորինակված մյուս «Աշխարհացոյց»-ների վորևե մեկի վերնագրում։ Բացառություն

և կազմում միայն XV դարում Պետրոս գրչի ընդորինակած «Աշխարհացոյց»-ը, վորը վերնագրված է «Մովսէսի խորենացույ աշխարհացոյց»։ Սակայն այս վերնագրի պաշտոնաֆիկ ուսումնասիրությունից յերևում է, վոր խորենացու անունն ուշ շրջանում է ավելացված։ խորենացու անունը գրված է վնչ թե տեքստի հետ, XV դարում, այլ ավելացված է ուշ շրջանում, հավանական է XVIII—XIX դարերում։

Մատենադարանի Պետրոս գրչի «Աշխարհացոյց»-ի վերնագիրը, ուր խորենացու անունը ավելացած է ուշ շրջանի գրչի կողմից։

Պետական Մատենադարանի ամինահին ձեռագիրը, ուր հանդիպում ենք առաջին անգամ խորենացու անվան հիշատակութեանը «Աշխարհացոյց»-ի վերնագրում—դա 2029 թվակիր ձեռագրերն է, գրված Ջուղայում 1600 թ. Յերեմիա գրչի կողմից (տես թերթ 257 ա)։ Նրանից հետո գրված բոլոր «Աշխարհացոյց»-ների վերնագրերում սկսում է հիշատակվել խորենացու անունը։

Ինչձվ պիտի բացատրել 1600 թվականից առաջ գրված «Աշխարհացոյց»-ների վերնագրերում խորենացու անվան բացակայությունը։ Յեթե խորենացու անվան չհիշատակվելու այդ փաստը մեզ հանդիպելիս լիներ «Աշխարհացոյց»-ի հնագույն վորոշ որինակներում, գուցե հնարավոր լիներ այդ բացատրել ընդորինակող գրչի անփութութեամբ, չնայած վերնագրում այնքան

* Անկասկած, վերնագիրը հնարովի չէ, այլ ոգտված է ձեռագրից։

եւ հավանական չե այդպիսի անփութութիւնը: Բայց այստեղ բացատրութիւնները մասին չեն խոսքը, այլ համատարած մի յերևույթի: Մնում է, ուրեմն, մի հնարավոր յեզրակացութիւն, վոր հին ձեռագիր «Աշխարհացոյց»-ների ընդորինակութիւնների վերնագրում չի հիշատակվել խորենացու անունը: Մինչև XVI դարը «Աշխարհացոյց»-ը դեռ չի ճանաչվել խորենացու հեղինակութեամբ: XVI դարում է, վոր ստեղծվում է այդ կարծիքը, ընդհանրականանում է այնուհետև սկսում է հիշվել բոլոր ընդորինակողների մոտ: Այդ տեսակետից հետաքրքիր փաստ կարող է հանդիսանալ ՀԹՄՀ մատենադարանի թիվ 1267 ձեռագրի «Աշխարհացոյց»-ի վերնագիրը, վորը գրված է XIV դարում: Ձեռագիրն ընդորինակող Պետրոս գրիչը չի հիշատակում «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակին, բայց XVIII դարում մի այլ գրիչ, վորն արդեն ծանօթ է յեղել «Աշխարհացոյց»-ի խորենացուն վերագրվելու փաստի հետ, անհրաժեշտ է գտել ավելացնել խորենացու անունը:

XVI—XVII դարերում, յերբ աշխուժանում է առևտրական կապիտալը և սկսում է համեմատաբար ավելի ուշադրութիւն դարձվել դրական գիտութիւններին, մասնավորապես աշխարհագրութիւնները գրելու և ընդորինակելու գործի վրա, հավանական է՝ ընդորինակող գրիչներէց մեկն անհրաժեշտ է գտել նշանակել «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը: Բայց ո՞վ էր այդ խոշոր գիտնական հեղինակը, վորին կարելի յեր վերագրել «Աշխարհացոյց»-ը և ահա ընդորինակող գրիչը վորոշում է հոգուտ խորենացուն, վորովհետև նա յեր ամենամեծ հեղինակութիւն վայելողը: Այնուհետև սկսում է աշխարհագրութիւնը ճանաչվել խորենացու հեղինակութեամբ և գործ է անվել վերնագրում նրա անունը:

Հարց է առաջ գալիս՝ չունե՞ր արդյոք «Աշխարհացոյց»-ի նախագաղափար որինակը վորևէ վերնագիր, և յեթե ունե՞ր՝ ինչպէս էր նա վերնագրված:

Փորձենք քննել այդ հարցը:

Ձեռագրի մեր բերած «Աշխարհացոյց»-ների վերնագրերից առաջին խմբի վերնագիրն է «Աշխարհագիր»: Այս վերնագիրն առաջին անգամ գործ է անված Հեթում թագավորի յեղբոր ձեռագրում: Այստեղ, սակայն, ինչպես մինք ասել ենք «Աշխարհացոյց»-ի բերլիոգրաֆիայի բաժնում, «Աշխարհացոյց»-ի առաջաբանը տեղավորված է վերջաբանի փոխարեն, իսկ «Աշխարհա-

ցոյց»-ը սկսվում է «Բ հատածից», իսկ վորովհետև մենք գիտենք, վոր այդ հատվածը, սովորաբար «Աշխարհացոյց»-ներում ունի «Աշխարհագիր» վերնագիրը, ուրեմն՝ այդ վերնագիրը վնչ թե «Աշխարհացոյց»-ի ընդհանուր վերնագիրն է, այլ նրա մի հատվածի: «Բ հատած»-ի վերնագրի մասին խոսք կլինի հետո:

Ձեռագրի յերկրորդ խմբի վերնագիրն է «Տեսակ աշխարհաց և հանգամանք երկիր»: «Աշխարհացոյց»-ների այս խումբը խմբագրվել է Կիլիկյան շրջանում, վոչ շուտ XIII դարից: Այս խմբի «Աշխարհացոյց»-ի տեքստերում ավելացված է Կիլիկիայի տնտեսական աշխարհագրութիւնը, վորը բացակայում է «Աշխարհացոյց»-ի մյուս որինակներում և կատարված փոփոխութիւնների համաձայն փոփոխվել է նաև վերնագիրը: Այս վերնագիրը սկսում է գործ անվել կիլիկյան շրջանում և նախկին «Աշխարհացոյց»-ի վերնագիրը չէ:

Յերրորդ, չորրորդ և հինգերորդ խմբի «Աշխարհացոյց»-ների վերնագիրը փաստորեն միևնույն խմբին են պատկանում: Ձեռագրերի ուսումնասիրութիւնից յերևում է, վոր այդ խմբի «Աշխարհացոյց»-ների վերնագիրը սկզբում յեղել է «Յաղագս աշխարհագրութեան», հետագայում սրա վրա ավելացվել է «ստոյգ» բառը և դառել է «Յաղագս աշխարհագրութեան ստոյգ», իսկ ավելի ուշ—ավելացվել է «ճմարիտ» ու «Մովսէս խորենացի» բառերը և դառել «Յաղագս աշխարհագրութեան ստոյգ և ճմարիտ Մովսէսի խորենացոյց»:

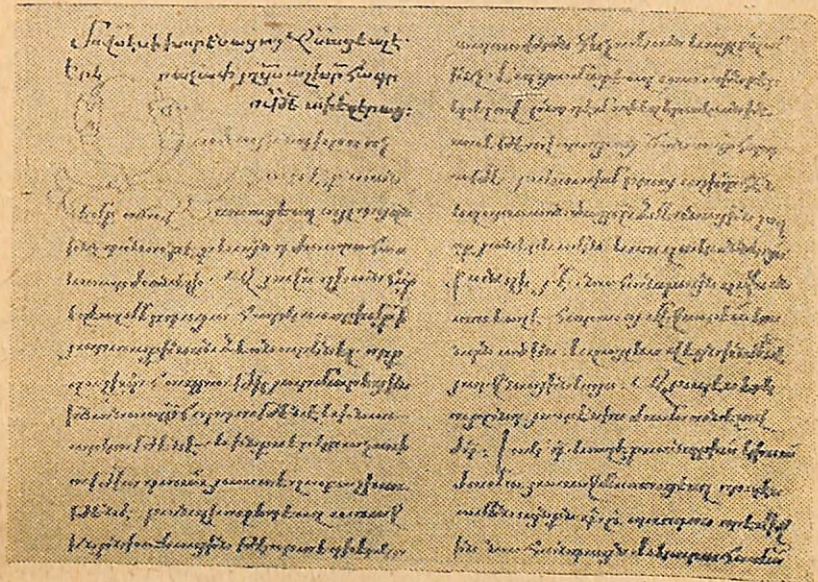
«Յաղագս աշխարհագրութեան ստոյգ» վերնագիրը, պիտի ասել, մեզ հայտնի վերնագրերից ամենահինն է, սակայն այս ևս կասկածելի չէ, վոր «Աշխարհացոյց»-ի վերնագիրը լինի: Այստեղ, հավանական է, վերցվել ու գործ են անվել «Աշխարհացոյց»-ի տեքստի առաջին յերեք բառերը: «Աշխարհացոյց»-ը, ինչպես հայտնի չէ, սկսվում է «Յաղագս աշխարհագրութեան <ստոյգ> յաստուածային գիրս ոչ ուրեք գտանեմք ոճով ասացեալ, այլ դոյզն ինչ դուռն ուրեք, և այն դժուարահաս և տաժանելի» նախադասութեամբ (տես Վենետ. հրատ. Եջ 585): Ընդորինակող գրիչներից մեկը, վորը, հավանական է, ձեռքի տակ է ունեցել հնացած այնպիսի մի նախագաղափար որինակ, վորի վերնագիրը ջնջված կամ պատուված է յեղել, վերցրել է «Աշխարհացոյց»-ի տեքստի յերեք բառերը («Յաղագս աշխարհագրութեան ստոյգ») և դրել վերնագիր: Նման

աղավաղումը մեր հայկական ձեռագրերում մի բացառիկ յերև-
վույթ չէ: Անալոգիկ փաստերի մենք շատ ենք հանդիպում
հայկական ձեռագրերում—վերնագիր չունեցող տեքստերի համար
հաճախ վերցնում և վերնագիր են նշանակում տեքստի առաջին
բառերը: Ճիշտ նման ձևով ել վարվել են «Աշխարհացոյց»-ի վեր-
նագրի հետ:

«Աշխարհացոյց»-ի վերնագրի ճշտման հարցում խոշոր չափով
մեզ ոգնում է այն աղբյուրների վերնագրերի քննութունը,
վորից ոգտվել է «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը: Պապուս Աղեք-
սանդրացու աշխատութունը, ինչպես հայտնի չէ, վերնագրված
է յեղել «Χωρογραφία οίκουμηνική», իսկ Պողոսինոսինը—«Γεωγραφική
ὑπόψη»: Մեզ համար այստեղ կարևոր է հատկապես Պապուս
Աղեքսանդրացու աշխատության վերնագիրը, վորից «Աշխարհա-
ցոյց»-ի հայ հեղինակն ոգտվել է մեծ չափով: Նրա վերնագրից
Χωρογραφία բառը—«երկրագրութուն» են թարգմանում: Սակայն
հնում այդ թարգմանվել է վնչ թե յերկրագրութուն, այլ «երկրա-
չափութիւն» (տես Վատիկանի մատենադարանի հայկական ձե-
ռագրաց Փոնդի թիվ 8 ձեռագիր, թերթ 303^ա: Հմ. «Հանդէս
ամսօրեայ» 1892 թ., էջ 246):

Հետաքրքիրն այն է, վոր դրան նմանվող վերնագրեր ունեն
մեր մատենադարանի Կարապետ գրչի ձեռագիր «Աշխարհա-
ցոյց»-ը (ինչպես և նրանից ընդորինակված Լուիի Ագուր գյուղի
գրչագիրը) և նա մեծ չափով ոգնում է մեզ վերնագրի պարզաբան-
ման հարցում: Նրա վերնագիրն է. «Մովսէսի Խորենացոյ ասացեալ
է երկրաչափ յաղագս աշխարհագրութեան տիեզերաց», իսկ տեքստն
սկսվում է. «Ձաստուածային գիրս ոչ ուրեք գտանիմք ոճով ասա-
ցեալ» բառերով: Վերնագրում Մովսես Խորենացու անունը, մենք
արդեն ցույց ենք տվել, վոր ուշ շրջանում են սկսել գործ ածել,
իսկ «Յաղագս աշխարհագրութեան տիեզերաց» տեքստի հետ պիտի
լինի, այլապես տեքստի առաջին նախադասութունը չի ունենա
իր յենթական: Այդպիսի ուղղում կատարելու դեպքում, տեքստը
կկարդացվի. «Յաղագս աշխարհագրութեան տիեզերաց յաստուա-
ծային գիրս (և վնչ թե «ղաստուածային» գիրս) ոչ ուրեք գտա-
նեմք ոճով ասացեալ», այսինքն՝ կրոնական գրքերում վոչինչ
չգտանք աշխարհագրության մասին հանգամանորեն ասված:
Այսպիսի ուղղումներ կատարելուց հետո, մենք վերնագրում կու-

նենանք միայն «Երկրաչափ» բառը: Սա հենց, մեր կարծիքով,
«Աշխարհացոյց»-ի նախնական որինակի վերնագիրն է հանդի-
սացել:

Մատենադարանի «Աշխարհացոյց»-ի ընտիր այն որինակը, վորի
վերնագրում հիշատակված է «Երկրաչափ».

«Աշխարհացոյց»-ի նախնական վերնագիրը «Երկրաչափ» լի-
նելու փաստը հաստատվում է մեր մատենադարանի մի այլ ձեռա-
գրով: Մեր 4166 թվակիր գրչագիրը, ընդորինակված XIII դարում,
պարունակում է մղոնների չափը՝ «Մղոնահամարք երկրաչափու-
թեան» վերնագրով (տես թ. 209): «Մղոնաչափք»-ը, ինչպես ճիշտ
նկատել է աղագ. Հ. Մանանդյանը, «Աշխարհացոյց»-ի հավելվածն
է հանդիսացել: Այնքան, վորքան մենք գիտենք, վոր «Աշխար-
հացոյց»-ի հեղինակը «Մղոնաչափք»-ով ցանկացել է «Աշխարհա-
ցոյց»-ում արդեն հիշված քաղաքների տարածութունը տալ
մղոնական չափով, հետևապես նա «Երկրաչափութիւն» է հասկա-
ցել նաև «Աշխարհացոյց»-ի առաջին հատվածը, ուր նույնպես
պատմվում է, թե ով է չափել յերկիրը, չափելու համար ինչ գոր-
ծիքներ են հարկավոր և այլն: Այստեղ կարող է այսպիսի մի

առարկութիւնն լինել, վոր «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը, ինչպես և հին հայկական մյուս մատենագիրները շատ լավ տարբերել են աշխարհագրութիւնը յերկրաչափութիւնից: Շատ ձիշտ և, բայց այստեղ «Երկրաչափ» վերնագիրը յեղել և վնչ թե ամբողջ աշխատութեան վերնագիրը, այլ միայն նրա առաջին գլխի: Անանիա Շիրակացին, վորի հեղինակ հանդիսանալու մասին մենք կխոսենք իր տեղում, իր վնչ մի աշխատութեան համար չի գրել ընդհանուր վերնագիր: Նրա աշխատութեաններէի առաջին գլուխը տվյալ աշխատութեան վերնագիրն և: Այսպես՝ նրա թվարանութեան վերնագիրն և «Սոստուճն աշակերտացն», տիեզերագիտութեան՝ «Առ խոստացեալան» և այլն: Նույն ձևով ևլ նա վարվել և նաև «Աշխարհացոյց»-ի հետ: Նրա առաջին գլխի վերնագիրն և յեղել «Երկրաչափ», յերկրորդ գլխինը՝ «Աշխարհագիր», և այլն: Ի միջի այլոց, յերկրորդ գլխում «Հատած ք»-ն, յեթե միայն ուշ շրջանում մտցված գլխակարգութիւնն չի, պիտի լինի վերնագրից առաջ «Հատած ք—աշխարհագիր», ինչպես Շիրակացու մյուս աշխատութիւններէի գլխակարգութիւնն և:

Այսպիսով՝ մենք տեսնում ենք, վոր «Աշխարհացոյց»-ի վերնագիրը դարերի ընթացքում խոշոր փոփոխութիւններէի յե յենթարկվել: Նրա նախնական տեքստի վերնագրում չի հիշատակվել Սորենացու անունը: Այդ անունը գրվել և «Աշխարհացոյց»-ի վերնագրում հետագայում: Միակ հնարավոր վերնագիրը, վոր ունեցել և «Աշխարհացոյց»-ի առաջին գլուխը—«Երկրաչափ»-ն և:

«ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՅՑ»-Ի ՏԵԿՍՏՈՒՄ ԿԿԱՏՎՈՂ ԱՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐԸ

«Աշխարհացոյց»-ի տեքստում նկատվող կրճատումների և այլ տիպի աղավաղումների վրա, Սուքրյանի հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ի կապակցութեամբ, մասամբ մենք կանդ ենք առել մեր ներկա աշխատութեան առաջին գլխում: Մենք այնտեղ նշել ենք տեքստում նկատվող այն փոփոխութիւնները, վորոնք, մեր կարծիքով, կատարվել են նախնական տեքստի համեմատութեամբ: Դժբախտաբար, ՀԽՍՀ Պետ. մատենադարանում չգտնվեցավ Սուքրյանի հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ի խմբին պատկանող մի այլ ձեռագիր, վորպեսզի հնարավոր լիներ նրա հիման վրա վորոշ համեմատութիւն կատարել: Նման աշխա-

տանք այժմ հնարավոր և կատարել համառոտ համարված «Աշխարհացոյց»-ի տեքստի նկատմամբ, վորի խմբին պատկանող ընտիր ընթերցումներ ունեցող մի շարք ձեռագրեր ունենք ՀԽՍՀ Պետ. մատենադարանում: Մենք ի նկատի ունենք հատկապես Կարապետ և Վարդան գրիչների ընդորինակած ձեռագրերը, վորոնք մի շարք տեղերում եյական փոփոխութիւններ են մտցնում «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ համարված տեքստում:

Համեմատական նման աշխատանքը, մեր կարծիքով, անհրաժեշտ և այն պայտճառով, վոր դրա շնորհիվ նախ՝ վորոշ չափով կճշտվի «Աշխարհացոյց»-ի տեքստը և ապա՝ դա զգալի չափով կոգնի մեզ ավելի վստահ մտենալ տեքստի վերլուծմանը՝ նրա հեղինակը գտնելու հարցում:

«Աշխարհացոյց»-ի տեքստում նկատվող աղավաղումները, մեր կարծիքով, յերեք հիմնական խմբի կարելի յե բաժանել— ընդմիջարկութիւններ, կրճատումներ և տերմինների ու նախագասութեան փոփոխութիւններ: Ընդմիջարկութիւնները և հապավումները մենք դիտարկոյալ կերպով ենք աղավաղումների շարքը գասում, վորովհետև ուշ շրջանում նախնական տեքստում կատարած ամեն մի ավելացում կամ կրճատում, ինչպիսի նպատակ ևլ հետաանդելիս լինեն, փոփոխութիւն և նախնական տեքստում, հետևապես աղավաղում և:

Վնետիկյան Մխիթարյանների հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ի տեքստը համեմատելով ՀԽՍՀ Պետ. մատենադարանի ընտիր գրչագրերի հետ, նկատվում են հետևյալ ավելացված բառերն ու նախագասութիւնները¹, վորոնց վորոշ մասը հավանական և, ընդմիջարկութիւններ են:

Սջ 591. «Իսկ Ովկիանոս երթեալ ընդ հիւսիսի և դարձեալ ընդ արևելք, առնէ երկու կղզիս մեծամեծս՝ որ կոչին Բրիտանացուց աշխարհք, և զԹուլիս [մեծ] կղզի՝ որոյ հասարակն յանձանօթ երկիր համարեալ է» (հմմ. Պետ. մատ. թիվ 582 ձեռ., թերթ 168բ):

Սջ 596. «ԺԲ. Ելլադա առ երի կալով Մակեդոնիոյ ի մէջ պեղագոսացն, ունի փոքր աշխարհս վեց՝ զՍպիռոսս, զԱքայիա, զԱտտիկէ, զԵւբիա ապառաժ, [և զԿրիտ մեծ կղզի] և զՊեղոպոնտոս ցամաք կղզի» (հմմ. Պետ. մատ. թիվ 582 ձեռ., թերթ 172ա):

¹) Ավելացված բառերը և նախագասութիւնները մենք վերցնում ենք քառակուսի փակագծերի մեջ:

Եջ 600. «Ա. Բիւթանիա, յելից կալով թագաւորական քաղաքին հոստանդինուպոլիս: Ունի Բիւթանիա լերինս և գետս, կղզիս և լիճս, և մայրաքաղաքս երխս, զՆիկիա, զՔաղկեդոն, զՆիկոմիդիա. որք ունին ընդ ինքեանս քաղաքս չորեքտասան, և գեղաքաղաքս ծովեզերեայս, և վաճառատեղիս: [Լինի ի Բիւթանիա հող սպիտակ, զոր մանր աղացեալ և ցանեալ ի քանդուկս ի վերայ ցորենոյ՝ ճճի չուտէ:]» (հմմ. Պետ. մատ. թիվ 1883 ձեռ.):

Եջ 600. «Ե. Փռիւզիա յելից կալով առանձնակ Ասիոյ և յերի Լիկիոյ, ունի յինքեան աշխարհս երխս, զՊիսիդիա՝ որ ունի մայրաքաղաք զԱնտիոքիս, [ուր ասեն շինեալ զտապանն Նոյի]...» (հմմ. Պետ. մատ. թիվ 582 ձեռ., թերթ 174բ):

Եջ 601. «Զ. Ռնորիա յելից կալով Բիւթանիոյ առ երի Փռիւզիոյ մինչև ցՊոնտոս ծովն... և գետ ունի զՊարթենիոս երեքվտակեանն. [յայսմ աղբեր երդնուին գեքն վասն անչափ ցրտութեանն]» (հմմ. Պետ. մատ. № 582 ձեռ., թերթ 175ա):

Եջ 608. «Կորճայք յելից կայ Մոկաց առ ասորեստանիւ. գաւառս ունի մետասան. զԿորդուս [զԿորդիս վերին, զԿորդիս միջին, զԿորդիս ներքին], զԱյտուանս...» (հմմ. Վենետ. հրատ. ծանոթ. և թիվ 582 ձեռ.):

Եջ 611. «Ա. Միջագետք յելից կալով Ասորոց և Եփրատ գետոյ, Ասորեստանիւ առ Դիկրաթ գետով... և քաղաքս բազումս [յորոց մի է Ուռնա՝ ուր անձեռագործ պատկերն է փրկչին]» (հմմ. Պետ. մատ. թիվ 1883 ձեռ.):

Եջ 614. «Լ. Արիւք, որ կոչին Քուստի Խորասանք, յելից կալով Մարաց և Պարսից մինչև ի հնդիկս և յերի Վերկանի ծովուն... Լինի հրամուշկ չպէտ և ոչ ազնիւ [Եւ կղզի մի է հանդէպ Արեաց ի հնդկաց ծովուն, յորում թղուկք լինին երեքթգէան հասակաւ, որք պատերազմին ընդ խորդուց հաւուց վասն ճարակելոյ նոցա զանդաստանս թղկացն]» (հմմ. Պետ. ձեռ., 1883):

Եջ 614. «Հնդկաստան յելից կալով Արեաց աշխարհին և յերի Սկիւթիոյ. և են հնդիկք բաժանեալ յերկուս աշխարհս զոր բաժանէ Գանգէս գետ [որ է Փիսոն]...» (հմմ. Պետ. մատ. 582 ձեռ., թերթ 182բ):

Յեւ, վերջապես, Սուբրյանի հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ում կան մի քանի բացահայտ, տեքստի հետ բոլորովին չկապվող ընդմիջարկութիւններ, վորոնք դարձյալ ապացուցում են յերբորք ձեռքի գործողութիւն փաստն այդ տեքստում: Այդպիսի ընդմիջարկութիւններից կարելի յե նշել.

Եջ 23—24. Սաւրիայի նկարագրութիւնից հետո. [«Եւ զխուսկս սըն ոչ է պարտ միայն ծխել, զի ոչ տայ ազնիւ հոտ. այլ խառնեալ ընդ այլ՝ յոյժ անուշէ. եւ արժէ լիտրն դահեկան մի. բայց զազնիւն ժողովին օձք եւ զնեն ի բոյնս, ի կտապս իւրեանց, զոր սպանեալ աւնուեն. եւ ծառք ուստի ծորին՝ բարակք են. ստուարն լինի որպէս լուծ, ընդ որ մտեալ ճճին ընդ տակն, երթայ ուտելով մինչև ցծայրն՝ դտանէ, եւ ապա մեռանի, եւ թափին խունգըն ի խնամոցն Աստուծոյ]»:

Եջ 41. Պարսկաստանի նկարագրութիւնից հետո. [«Լինի տասն գոհարք. Ա. աղար որ վեցդանկեան է, արժէ դրամ քառասուն. Բ. ոսմիա. Գ. մէշիա. Դ. անքա. Ե. պարմուշա որ է անդոյն. Զ. պարմուշիտ. Է. հաւթադրամ. Ը. շաշտագրամ. Թ. նոյնագրամ. Ժ. դասագրամաքարթա, զոր մեք անիծ կոչեմք]»:

Հետաքրքիր է, վոր Արարիայի աշխարհագրութիւնի մասում Սուբրյանի խմբի տեքստն ընդունել է մի ընդմիջարկութիւն, վորն ունեն նաև համառոտ տեքստի ուշ շրջանում ընդորինակված որինակները: Այդ ընդմիջարկութիւնը հետևյալն է. «Եւ աղբիւր մի, յոր աղբիւր դիքն երգնուին վասն անչափ ցրտութեան» (Եջ 39): Համառոտ «Աշխարհացոյց»-ի հնագույն ընդորինակութիւնները չունեն այս ընդմիջարկութիւնը:

Սրանով, իհարկե, չի սահմանափակվում ընդմիջարկութիւնների քանակը: Ընդմիջարկութիւններ են ընդունել իրենց մեջ, անկասկած, մեզ չհասած «Աշխարհացոյց»-ի այն գրչագրերը, վորոնք մայր են հանդիսացել մեզ հասած գրչագրերի: Իբրևած ընդմիջարկութիւնները հնարավոր է լինում մատնացուցց անել նույն խմբին պատկանող «Աշխարհացոյց»-ի մեզ հասած հնագույն գրչագրի համեմատութիւն հիման վրա: Յույց տալու համար, թե ինչ խոշոր չափով ընդմիջարկութիւններ են ընդունում իրենց մեջ աշխարհագրական բովանդակութիւն ունեցող ձեռագրերը, մենք անհրաժեշտ ենք համարում համեմատել իրար հետ Պետ. մատ. թիվ 5613 ձեռագիրը թիվ 582 ձեռագրի հետ, վորոնք պարունակում են «Աշխարհացոյց»-ի միևնույն խմբի տեքստերը: Թիվ 5613 ձեռագիրը, մոտավորապես յերկու հարյուր տարի ուշ է ընդորինակված թիվ 582-ից: Այդ յերկու ձեռագրերի մի խմբի պատկանող մայրից արտագրվելու փաստն անկասկած է:

«Երկրորդ. Մաքրասանիս կեա-
առնիս սեան յեւրեց կալով Տին-
դոնեան տարածի ի հիւսիս(ս)իւ
հարաւ կոյս առ շեղ զեւրեք: Եւ
զեաս ունի ժէ, և փոքր լիճս Գ, և
լեբինս Ե, քաղաքս բազում, և
զաւառս ԻՆ, զ(ս)ղինձ փողանոցս
երկրին: Լինի յանս (!) Կինաբա-
ռիս, այսինքն(ն) դեղ կարմիր»:

(Թիվ 582, թերթ 183բ)

«Ներքորդ. Սկիւթիա է, որ են
Ապախտարք, այսինքն թուրք, որք
սկասնին, Յաղթ (յԱթլ?) գեա(ոյ)
մինչև ցձենս և էմաւոն լեառն»:

(Թիվ 582, թերթ 182բ)

«ՊԳերորդ. ձենաստան է, յեւրեց
կալով Սկիւթիոյ մինչև յԱնձանոթ
երկիրն: Եւ է ձենաստան ընդար-
ձակ լեբ դաշտ տարածեալ... արքայն
կոչի ձենաբակուր, որ նստի ի քա-
ղաքին Սիւսիայ, առ անձանոթ երկ-
րաւ»:

(Թիվ 582, թերթ 183բ)

«Երկրորդ. Մաքրիտան(ի)ա է.
կեա առնի սեան¹ յեւրեց կալով
Տինդոնեան, տարածի ի հարաւայ-
կոյս առ ի շեղ զեւրեք: Եւ գեաս ունի
ժէ, և փոքրաց լիճս Գ, և լեբինս Եւ
քաղաքս բազում, և զաւառս ԻՆ, և
զ(ս)ղինձ փողանոցս երկրին լե-
բինս յանս (!) և ընտիր կինաբա-
ռիս, այսինքն դեղ կարմիր»:

[Ծախ, որ ելանէ քամի ի հան-
դընդոց մեծ և անաղին սրտո, զոր
լսիմք ի պարզոյ ձայն և որոտ յա-
մառնային ժամանակին»]:

(Թիվ 5613, թերթ 285ա)

«Ներքորդ. Սկիւթիա է, որ են
ախապտարք, այսինքն թուրք [որ
է Սըմըրղանդ, վասն զի թուրքն
և թուրք լեզուն ամէնն ի Սըմըր-
ղանդէ տարածէր ի բոլոր աշխարհս,
վասն զի Մահմադն արաբացի էր,
որ է յարաբն, թուրք(ք)ն շուտով
հաւատացին նորա կրօնքն և դաշ-
խարհս հեշտ և մուլար խրատիւ տի-
րեցին և ըզգմացան]: Եւ Սկիւթա-
ցոց աշխարհ սկսանի Յաղտ գետոյ
[մինչև ի ձենաստան, որ է Նը-
թախիստան, որ է չին: Եւ էմաւոն
լեառն է բարձր և երկայն քան
զամենայն լեռունս]:

(Թիվ 5613, թերթ 287ա)

«ՊԳերորդ. ձենաստան է յե-
ւրեց կալով Սկիւթացոց մինչև յԱն-
ձանոթ երկիրն: Եւ է ձենաստան
ընդարձակալիւր դաշտս տարա-
ծեալ... արքայն նոցա կոչի ձենաբա-
կուր, որ նստի ի քաղաքին Սիւսիայ
(առ) անձանոթ երկրաւ: [Եւ է ձե-
նաստան, որ է Նըթախիստան, որ է

չին անշափելի վայելուչ աշխարհ,
զոր բերանովք ոչ կարէ պատմիլ,
վասն զի մարդիք աշխարհին բազ-
մայկ(ե)ացք և խաղաղասէր, հաւա-
տարիմ, արծաթ և ոսկի անբաւ և ան-
շափելի բազմաշտարած աշխարհք»]:

(Թիվ 5613, թերթ 298)

«ՊԳերորդ. Սիւնացոցն է, առ
երի կալով ձենաց, մինչև ցան-
ձանոթ երկիր»:

(Թիվ 582, թերթ 183բ)

«ՊԳ երորդ. Սիւնացոցն է [որ
առի ծայր աշխարհիս և բուն
արեւելք, որ ի վերոյ է քանց Նթա-
խիստան և մաւտ է գրախախն]. սա
է առեալ ի ձենաց առ երի կալով
մինչև ցանձանոթ երկիր»:

(Թիվ 5613, թերթ 288բ)

Յեթե մննք չուենայինք «Աշխարհացոյց»-ի ավելի հնա-
գույն գրչագիր, քան թիվ 5613 ձեռագիրն և և չկարողանայինք
ճանաչել այդ տեքստում յեղած ընդմիջարկությունները, հավա-
նական է, այդ ընդմիջարկությունները կովան դարձրած, պիտի
վիճեյինք այն մասին, թե «Աշխարհացոյց»-ը XIII—XIV դարերում
չի՞ գրված արդյոք:

Թիվ 5613 ձեռագիրն ընդմիջարկություն ընդունելու տեսա-
կետից մի ինչ-վոր բացատրություն չէ: Մենք հատկապես նրա վրա
կանգ առանք այն պատճառով, վոր նա արտագրված է թիվ 582
ձեռագրի «Աշխարհացոյց»-ի խմբին պատկանող որինակից, հետևա-
պես հեշտ է ճանաչել տեքստում յեղած ընդմիջարկությունները:
Պետտկան մատենադարանում կան «Աշխարհացոյց»-ի այնպիսի
գրչագրեր, վորոնք ընդմիջարկություն ունեն իրենց մեջ ամբողջ
հատվածներով և գլուխներով: Հատկանշական է, վոր նախնական
տեքստի վրա ուշ շրջանում ավելացրած հատվածներ ձեռ մասը
սնտոխապաշտական բնույթ ունեն: «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակն
իր աշխարհայացքով և մտավոր պատրաստությամբ անհամեմատ
բարձր է կանգնած յեղել, քան նրա աշխատությունն արտագրող
ու իրենց կողմից վորոշ հատվածներ ավելացնող ուշ շրջանի միջ-
նադարյան նախապաշարված գրիչները:

«Աշխարհացոյց»-ի տեքստում կատարված յերկրորդ տիպի
աղավաղումները—կրճատումներն են: Սուքրյանի տեքստի, ինչպես
և Պետ. մատենադարանի ընտիր գրչագրերի՝ վեներտ. Մխիթա-

¹ Հետաքրքիր է այստեղ «կեա առնի սեան», վորը «Կեաբերինիա»-յի
աղավաղումն է:

ըյանները հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ի տեքստի հետ կատարած համեմատութեամբ յուր յուր և տալիս, վոր նախնական բնագրերից կըր- ճատված են բազմաթիվ հատվածներ: Վորպեսզի պարզ լինի կըրճատ- ված այդ մասի արժեքը պատմական գիտութեան համար, մենք կըրենք այստեղ Պետ. մատենադարանի թիվ 582 ձեռագրերից Վրաստանի և Աղվանքի աշխարհագրութեան մասը՝ Վենետ. Մխի- թարյանների հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ի համապատաս- խան հատվածները հետ համեմատելով:

Թիվ 582 գրչագիր

Վիեննայի Վիտիայ է, այսինքն(ն) Վիրք, յեկից կալով Եգեր առ երի Սարմատիոյ, առ Կաւկասաւ մինչև ցԱղուանից սահմանն և հայոց սահ- մանն առ Կուր գետով: Եւ գաւառք են ի Վիրս այսոքիկ՝ Կաղարջք, Արտա- հանք, Շաւշեթ, Զաւաղք, Սամսցիէ, Աճաբա, Թորգով, Աթիսիս, Տառնիսի, Մանգեղացիոր, [Քուրչափոր], Բող- նափոր, Թուրք, Կանգառք, Տաշիրք, և Աչաւ, և Գուան, Ետիսի, Քուրիթ, Կաւկիսի, Սացիսումիթ, Խանիսի, [Յիւրաս, Զմա, Բաղալէթ, Կիուէթ, Երծո, Խերկ, Թիանէթ, Մուփա, Քեթ, Զելթ, Վեղիս, Յիսէու, Ելլա, Շուշք, Պարուար, Մորփոր, Զորոփոր]: Եւ քաղաք վրաց Տիփիսիք, Մամշուղէ, Մսիսիթիթա, ուր սուրբ խաչն է: Ունի և բերդս և գետս [և ծովս] լի ձկամբք:

ԻՉ. Ալբիան է, այսինքն Աղուանք, յեկից կալով վրաց, յեկից Ս(մ)արմա- տիոյ առ Կաւկասաւ մինչև ի Կաս- բից ծով և ցհայոց սահմանն առ Կուր գետով: Եւ ունի Աղուանք դաշտս արգավանդս, և գետս բա- գումս, և եղեգունս հզաւրս, և քա- ղաքս, և բերք, և գեղաքաղաք: Եւ գաւառք են այսոքիկ՝ Եխնի, Բեխ, Քամբէճան, [Հողմաղ], Շաքէ, [Գե- գաւու], Ոստան, [Մաբանդի], Մարծ,

Վենետ. հրատ.

Վիեննայի Վիրք, յեկից կալով Եգերայ առ Սար- մատեաւ, առ Կուր գետով: Եւ գա- ւառք են ի Վիրք այսոքիկ՝ Կղարջք, Արտահան, Շաւշեթք, Զաւախք, Սամ- ցիսէ, Աճաբա, Գորովաթիսի, Տառ- նիսիսիք, Մանգեղացիոր, Քուրչա- փոր, Բողնոփոր, Թուրք, Կանգառք, Տաշիր և Աչալի և Գուան, Երիսիք, Քուրիդ, Կոսի, Սացիսումիթ, Խա- նիցիս. և քաղաք Տիփիս, Շամշուղէ, Մցիսիթայ ուր խաչն է: Ունի գետս լի ձկամբք:

ԻՉ. Աղբանիա, այսինքն է Աղու- անք, յեկից կալով վրաց առ երի Սարմատիոյ առ Կաւկասաւ մինչև ցԿասբից ծովն և ցհայոց սահմանն առ Կուր գետով: Ունի դաշտս ար- գաւանդս, քաղաքս և բերդս և գե- ղաքաղաքս, գետս բագումս, եղե- գունս հզորս և գաւառք են այսո- քիկ. Եխնի, Բեխ, Քամբէճան, Շաքէ, Ոստան, Իմարծպան, դաշտ ի Բալա- սական, և այլ գաւառս ի Հայոց հա-

Պանան, Քաղաց դաշտ, Իբադական, և այլ գաւառք, գոր ի հայոց հա- նեալ է՝ Շախաշէն, Գարդմանք, [ուս- տի Փառնես], Կողք, Աղուէ, [Թուչ- քատակ, Ոտրոստակ, Ռոտպաշակ, Մեծ Կուանք, Մեծ Իրանք, Պիանք, Հանյանք, Պաճանք, Մոխանք, Վա- կուսիք, Փոքր Հաբանք, Սիասիան, Մոտաստակ, Բերձորոտ], Աստաս, մինչև ի խառնումն Երասխայ ի Կուր գետս:

(Թիվ 582, թերթ 177բ—178ա., հմմ. Վենետ. հրատ. ծանոթութեանը):

Տվյալ հատվածներում կատարված այս * հապավումները, անկասկած, մեծ արժեք են ներկայացնում մեր յեղբայրակից Վրաստանի և Աղբրեջանի պատմութեան համար: Նման բազմա- թիվ հապավումներ կան նաև «Աշխարհացոյց»-ի մյուս հատված- ներում:

Բացի ընդմիջարկութեաններից ու կատարված հապավումնե- րից, «Աշխարհացոյց»-ում կատարվել են մեծ չափով նաև այլ տիպի աղտվազումներ ու աղճատումներ: Մենք ցանկանում ենք բերել այստեղ մի քանի որինակ այդ տիպի աղավաղումներից և ցույց տալ, թե վորքան անհրաժեշտութեամբ յուր և այժմ «Աշխարհացոյց»-ի գիտական հրատարակութեան կատարելը, վորի հարցը շատ ճիշտ ձևով առաջ է քաշել ակադ. Հ. Մանանդյանը: Բերված առաջին սյունյակում տալիս ենք Վենետ. Մխիթարյանների հրատարա- կութեանից, իսկ յերկրորդը—Պետ. մատենադ. թիվ 582 կամ 1883 ձեռագրերից:

Վենետ. Մխիթ. տեխտում տպված է

«Արդ վասն զի անհասք դոցա նղեալ մեր՝ յարտաբինսն հարկաւո- քիմք ձեռնարկել. ո որ ով * գաշխար- հադրութեանն յարմարեցին ի ճա- նադարհորգութենէ...»¹

(Եջ 585, տող 5—9)

¹ Այն բոլոր հատվածները, վորոնց վրա աստղանիշ է դրված, նրանց մասին նշումներ կան Վենետ. հրատ. ներքին լուսանցքի ծանոթագրութեան- ներում:

նեալ է, Շիկաշէն, Գարդման, Կողք, Զաւէ, և այլ քասն գաւառ մինչև ցխարնումն Երասխայ ի Կուր գետս: (Վենետ. հրատ., էջ 605—606)

Թիվ 582 և 1883 գրչա- գրերում

«Այս վասն զի անհասք եղեալ մեր դոցա՝ հարկաւորիմք ի յարտա- քինս ձեռնարկել, ո որ ք գաշխարհա- դրութեանն յարմարեցին ի ճանա- պարհորգութենէ...»

(Թիվ 1883, թերթ 145ա)

«... Դեռողորն սամեացի պատմէ
մեզ զհնդկաց՝ թէ ի Լիմեոսիկոնն
նաւելով յերկիրն՝ ունելով զտաւառն
միջերկնեայ և զպղայիդա ընդ մէջ
Կ ե ո ե ա յ»:

(Եջ 586, տող 7—10)

«ԺԱ. Մակեդոնիա յելից կարով
յունական պեղագոսին, առ երի Դադ-
մատիոյ և Թրակիոյ, ի հարաւ թո-
ղով զԵլլադա Ունի լերինս վեց,
զետս տասն, զեղս երեսուն,
քաղաքս վեղտասան, ծովս վեց, կըղ-
ղիս երկուս»:

(Եջ 596, տող 12—16)

«Եւ ունի Հայք լերինս անուա-
նիս, և զետս մեծամեծս և մանունս,
և ծովակս վեց»:

(Եջ 607, տող 1—2)

«... Բարձր Հայք... Ունի և լե-
րինս երկու, էրէս բարձրս, և հաւս
պիտանին և ջերմուկս և աղտոս*, և
զամենայն պարարտութիւն, և քա-
ղաք զԹեղուպոլիս»:

(Եջ 607, տող 10—17)

«Տուրուբերան... Ունի և զազպէն
և մեղր և մաշկամիւրդ, և սպի-
տակ նաւթ, և երկաթ»:

(Եջ 608, տող 2—3)

«ԻԸ. Ասորիք... ունի... զբունս եր-
կու, և վայրս ընդարձակս և բա-
րիս»:

(Եջ 611, տող 12—13)

«Եւ է Պասրա ամենալից
վաճառօք. և եկը նաւաց ի հընդ-
կաց և յամենայն կողմանց արեւելից»:

(Եջ 612, տող 6—8)

«... Դեռողորն Սամեացի պատմէ
զհնդկաց՝ թէ Լիմեոսիկոնն նաւե-
լով յերկիրն՝ ունելով զՏաւառն
միջերկնեայ և զ(Պ)ղայիդա ընդ մէջ
կիսեայ»:

(Ձ. Թ. 582, թերթ 165բ)

«ԺԱ. երբող. Մակեդոնիա յելից
կարով յունական պեղագոսին առ
երի Դադմատիա և Թրակիա ի հա-
րաւ թողով զԵլլադա: Եւ ունի Մա-
կեդոնիա լ(եր)ինս 9, և զետս Ժ,
և զաւառս Լ, քաղաքս Ժ9, ծովս
9 և կըղիս Դ»:

(Ձ. Թ. 582, թերթ 171բ)

«Եւ ունի Հայք լերունս անուա-
նիս և զետս մեծամեծս մասուն և
ծովակս երկուս»:

(Ձ. Թ. 582, թերթ 178ա)

«Բարձր Հայք... Ունի և լերունս,
երէս բարձրս և հաւս պիտանին և
ջերմուկս և աղտ և զայլ պարար-
տութիւնս և քաղաք Կարնոյն»:

(Ձ. Թ. 582, թերթ 178բ)

«Տուրուբերան... Ունի և զազպէ և
մեղր և մաշկամիւրդ և սպի-
տակ, նաւթ և երկաթ»:

(Ձ. Թ. 1883, թերթ 153բ)

«ԻԸ. Ասորիք... ունի... զբունս
երկունս և վայրս ընդարձակս և
բարիս»:

(Ձ. Թ. 582, թերթ 180բ)

«Եւ Բասրա ամենալից պլա-
ղովք և եկը հաւաց հնդկաց և հա-
մենայն կողմանց արեւելից»:

(Ձ. Թ. 1883, թերթ 155ա)

«ԼԹ. Արիք, որ կոչին Գուստի
Սորասանք... Լինի հրամուշկ չպէտ
և ոչ ազնիւ»:

(Եջ 614, տող 10)

«Ա. Սպանիա... Բովանդակի ի նմա
չորս* աշխարհս փոքրունս, որք
և ունին գաւառս բազումս և քա-
ղաքս, զորս անուամբ յայտնել աշ-
խատութիւն անշահ համարեցաք»:

(Եջ 593, տող 23—26)

«Եւ անուն արեւմտեան կղզոյն
Իբեռնիա, և է զարեհատած և զհճըղ-
կէն»:

(Եջ 594, տող 3—5)

«Եւ ունի Թրակիա փոքր աշ-
խարհս հինգ, և մի մեծ՝ յորում
են սկըւաւային ազգք՝ քսան և
հինգ...»:

(Եջ 596, տող 7—9)

«Դ. Կիւսիսականն... ունի... զան-
գուժաբեր երկիրն, և տեղիս ինչ
նորակերպ զազանուտս...»:

(Եջ 597, տող 23—25)

«Եւ ունի Եգիպտոս լերինս եր-
կուսասան, և զուրս երկու շին-
ուածոյս, և լիճս երկու ինք-
նեղս...»:

(Եջ 597, տող 29—31)

«... և մի այլ առանձնակ, որ Տրա-
պոլիս անուանի»:

(Եջ 597, տող 11)

«Բանգի և յելթնէ նահանգէն
զառաջինս տուեալ է հարաւային մի-
ջօրեական գծին, և զայլ ևս զվեցն
ի նմանէ յարջայինն կոյս...»:

(Եջ 586, տող 16—19)

«ԼԹ. Արիք Եւ, որ կոչին Գուստի
Սորասան... լինի (Ի) նոսա հրամուշկ
թէ պէտք ինչ, բայց ազնիւ»:

(Ձ. Թ. 1883, թերթ 156ա)

«Ա. Սպանիա... և բաժանի նա
ի փոքր աշխարհս երկու, որք ունին
գաւառս բազումս և քաղաքս, զոր
անուամբ յիշատակել աշխա-
տութիւնս անշահ համարեցաք»:

(Ձ. Թ. 1883, թերթ 148ա)

«Անուն արեւմտյան կղզոյն Ու-
բառնիա. և նա է զարեհատած և
հճըղկէն»:

(Ձ. Թ. 1883, թերթ 148ա)

«Եւ ունի Թրակիա փոքր աշ-
խարհս Ե, և մի մեծ՝ յորում
են սկըւաւայնոց ազգն Ի9»:

(Ձ. Թ. 1883, թերթ 149ա)

«Դ. Կիւսիսականն... ունի... զան-
գուժաբեր երկիրն այն, և տեղի
կայ նորա անապատս և զա-
զանուտս»:

(Ձ. Թ. 1883, թերթ 150ա)

«Եւ ունի Եգիպտոս լերինս մի,
զուրս Բ շինածոյս Գ ինքն-
եղս»:

(Ձ. Թ. 1883, թերթ 150ա)

«... և մի այլ առանձնական, որ
Տրապոլիս անուանի»:

(Ձ. Թ. 582, թերթ 172բ)

«Բանգի յելթնէ նահանգացն
զմինս տուեալ է հարաւային միջա-
րեական գծին և զայլ ևս զվեցն ի
նմանէ յարջայինն կոյս...»:

(Ձ. Թ. 582, թերթ 165բ)

մի ջօրէ ա կան գ ծ ի ն...»

(Եջ 586, տող 16—17)

«... ի ձեռն երևելոյ աստորդա-
ցոն և սկիթնոն գործարա-
նաց...»:

(Եջ 587, տող 12—13)

«... դանձանօթ երկրէ ասէ շրջա-
պատեալ զբնակութեամբ մարդկային
բնուութեանս...»:

(Եջ 589, տող 22—24)

«Բայց թէ և է դանձանօթ երկ-
րաւ ծով, կամ շուրջ դանձանօթ
ծովու երկիր, մեք որպէս անհաս
եղեալ մեծութեան լռեմք...»:

(Եջ 590, տող 20—23)

«... և դոցա ըստ հիւսիսոյ են
չորս կղզիք հանդէպ Մաւրիտա-
նեայ. և միջոցն որ կոչի Սեփտէ...»:

(Եջ 591, տող 16—18)

«Չորրորդ Հայք... Ունի բերդս և
գետս և լիւրի նս և բլւրբերդ»:

(Եջ 607, տող 20)

«Վասպուրական... ի նմա գաւառք
են... Անձեւացիք, Ատրպատունիք,
Երիթուրիք, Մարդաստան, Ար-
տաղ, Ակէ... Ճուաշ, Ռոտակը ճու-
նիք...»:

(Եջ 608, տող 22—24, էջ 609,
տող 1—2)

«Այրարատ... և գաւառք են ի
նմա քսան... Վարաժնունիք, Ոստանն
Դրւնայ՝ մի նչ և ցգաշտն Շա-
րուրդ»:

(Եջ 610, տող 26—28)

«Վերին Եթովպիա... Ունի և
գմաւբեր երկիրն և զխնկաբեր և

աւրէ ա կան գ ծ ի ն...»:

(Չ. Թ. 582, Թերթ 165)

«... ի ձեռն երևելացն աստու-
ղորոն և զսկիւթեւութեանն գոր-
ծականացն»:

(Չ. Թ. 1883, Թերթ 145բ)

«... Զանձանօթ երկրէ շրջապա-
տեալ զբնակութիւն մարդկային
բնակութեանս...»:

(Չ. Թ. 1883, Թերթ 146ա)

«Բայց թէ և է դանձանօթ երկ-
րաւն ծով և կամ շուրջ դանձանօթ
ծովաւն երկիր՝ մեք որպէս անհաս
եղեալ մասածութեան լռեմք...»:

(Չ. Թ. 1883, Թերթ 146բ)

«... և դոցա ի հիւսիսոյ են Դ
կղզիք հանդէպ Մաւրիտանիոյ. և
մի նեղուցն, որ կոչի Սեփտէ...»:

(Չ. Թ. 1883, Թերթ 147ա)

«Չորրորդ Հայք... Ունի Չորրորդ
Հայք բերդս և գետս, (և) լիւրբերդ
բլւրբերդ»:

(Չ. Թ. 1883, Թերթ 153բ)

«Վասպուրական... ի նմա գաւառք
են՝ Անձեւացիք, Ատրպատունիք
Երուանթուրիք, Մարդաստան,
Արտաղ, Ակէ... Ճուաշ Դոտան, Կըր-
ճուանիք...»:

(Չ. Թ. 1883, Թերթ 147ա)

«Այրարատ... և գաւառք են նմա...
Վարաժնունիք, Ոստանն, Դունա
քաղաքն, Արածանոյ կողմն
մի նչ և ի գաշտն Շարուրդ»:

(Չ. Թ. 1883, Թերթ 154բ)

«Վերին Եթովպիա... (Ἡ ὕψος
Αἰγυπτου Αἰθιοπίας) ունի և զըմ-

զկիւն ամսմոնաբեր գաւառս»:

(Եջ 598, տող 22—24)

«Բայց է յիտալիա և այլ աշ-
խարհ՝ Կորսիկա անուն ի Կիւ-
նոս կղզուջն, չորս հարիւր մղոնաւ
շրջապատելով...»:

(Եջ 595, տող 7—8)

«... և ունի Ասիա փոքր աշխարհս
չորս, զԼիւզիա, զԵւոզիա,
զՅոյնս, զԿառիա»:

(Եջ 600, տող 20—22)

«Խ. Սկիւթիա, որք են Ապախտարք,
այս ինքն թուրք...»:

(Եջ 614, տող 15—16)

Կան նաև բազմաթիվ հատուկ անուններ, վորոնք ձիշտ են
պահված ՀնՍՀ Մատենադարանի ձեռագիր «Աշխարհացոյց»-ների
հնագույն որինակներում: Այսպիսի բառերից են որինակ՝ Թանհիս
(=Τάναις վոչ Թե Տոնաւիս), Լուկիա (=Λυκία և վոչ Թե Լիկիա),
Տապրոբանիա (=Ταπροβάνης և վոչ Թե Տափոբանիա), Իուբերիա
(=Ἰουβερία և վոչ Թե Իբեռնիա), Պիւսիոն-Պեդիոն (=Πυρρύον-Πεδίον
և վոչ Թե Պիւսոն-Պեդիոն), Նելոս (հնագույն ձևով) և այլն:

Բերված այս աղավաղումներից պարզ յերևում է, վոր մեզ
հասած «Աշխարհացոյց»-ի տեքստերից վնչ մեկն էլ իղեալական
տեքստ չի: Նրանք զգալի փոփոխությունների յեն յեն թարգմել
ուշ շրջանում, ընդորինակվել են բազմաթիվ անգամ տար-
բեր գրիչների կողմից, և ամեն մի գրիչ իրավունք է համարել
մտցնել իր փոփոխությունները: Իսկ այդպիսի փոփոխու-
թյուններ կատարվել են վնչ թե մի տեղում և հնագույն շրջա-
նում միայն, այլ բազմաթիվ տեղերում և բոլոր ժամանակներում:
Այս բոլոր աղավաղումները մտել են «Աշխարհացոյց»-ի տեքստի
մեջ, արտագրվել են ավելի ուշ շրջանում իրենց համապատաս-
խան տեղերում և շատ շուտ «Աշխարհացոյց»-ի որգանական մաս
դառնալու քաղաքացիություն են ձեռք բերել: Հետևապես, «Աշ-
խարհացոյց»-ի այս կամ այն անունը կամ հատվածն անվիճելի

բեր երկիր և զխնկաբեր և զկիւնա-

մոնաբեր գաւառս»:
(Չ. Թ. 582, Թերթ 173ա)

«Բայց է յիտալիա համար և
այլ աշխարհ մի Կաւ (ը) սիկա
անուն ի խոնիոս կղզուջն՝ Ն
մղոնաւ շրջապատելով...»:

(Չ. Թ. 582, Թերթ 171ա)

«... և ունի Ասիա փոքր աշխարհս
Դ զԼիւզիա, զԵւոզիա, Եոնիա
(Ἰωνία), զԿառիա»:

(Չ. Թ. 582, Թերթ 174բ)

«Խ. Սկիւթիայ, որք են ապախ-
տարք, այսինքն թուրքս և
տան...»:

(Չ. Թ. 1883, Թերթ 156ա)

Կան նաև բազմաթիվ հատուկ անուններ, վորոնք ձիշտ են
պահված ՀնՍՀ Մատենադարանի ձեռագիր «Աշխարհացոյց»-ների
հնագույն որինակներում: Այսպիսի բառերից են որինակ՝ Թանհիս
(=Τάναις վոչ Թե Տոնաւիս), Լուկիա (=Λυκία և վոչ Թե Լիկիա),
Տապրոբանիա (=Ταπροβάνης և վոչ Թե Տափոբանիա), Իուբերիա
(=Ἰουβερία և վոչ Թե Իբեռնիա), Պիւսիոն-Պեդիոն (=Πυρρύον-Πεδίον
և վոչ Թե Պիւսոն-Պեդիոն), Նելոս (հնագույն ձևով) և այլն:

Բերված այս աղավաղումներից պարզ յերևում է, վոր մեզ
հասած «Աշխարհացոյց»-ի տեքստերից վնչ մեկն էլ իղեալական
տեքստ չի: Նրանք զգալի փոփոխությունների յեն յեն թարգմել
ուշ շրջանում, ընդորինակվել են բազմաթիվ անգամ տար-
բեր գրիչների կողմից, և ամեն մի գրիչ իրավունք է համարել
մտցնել իր փոփոխությունները: Իսկ այդպիսի փոփոխու-
թյուններ կատարվել են վնչ թե մի տեղում և հնագույն շրջա-
նում միայն, այլ բազմաթիվ տեղերում և բոլոր ժամանակներում:
Այս բոլոր աղավաղումները մտել են «Աշխարհացոյց»-ի տեքստի
մեջ, արտագրվել են ավելի ուշ շրջանում իրենց համապատաս-
խան տեղերում և շատ շուտ «Աշխարհացոյց»-ի որգանական մաս
դառնալու քաղաքացիություն են ձեռք բերել: Հետևապես, «Աշ-
խարհացոյց»-ի այս կամ այն անունը կամ հատվածն անվիճելի

հեղինակի գործ համարելը և այդ մտեցմամբ «Աշխարհացոյց»-ի տեքստը քննութեան առնելը կարող է տանել սխալ յեզրակացութեան: Անհրաժեշտ է նախ գտնել, զուրս հանել հետագայում մտցված բոլոր հավելումները, հնարավորութեան սահմաններում լրացնել կրճատված մասերը, ճշտել աղավաղումները և հետո միայն ուսումնասիրութեան յենթարկել «Աշխարհացոյց»-ի բուն տեքստը:

«Աշխարհացոյց»-ով զբաղվող բանասերները վերջ մասի հիմնական թերութիւնը, մեր կարծիքով, հենց այն է յեղել վոր նրանք այդ տեսանկյունով չեն մտեցել «Աշխարհացոյց»-ի ուսումնասիրութեանը: Հետեանքը յեղել է այն, վոր յերբեմն հասարակ բանի համար սկսվել են հսկայական վեճեր, կատարվել են անհափ հնարավոր յեզրակացութիւններ, վորից, պարզ է, տուժել է առաջին հերթին «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը:

«ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՅՑ»-Ի ԳՐԵԼՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

«Աշխարհացոյց»-ի գրելու ժամանակի վերաբերյալ բանասերները հայտնել են իրարից տարբեր չորս հիմնական կարծիք: 1) Մխիթարյաններն «Աշխարհացոյց»-ը համարել են Մովսես Խորենացու աշխատութիւն՝ Խորենացուն համարելով V դարի հեղինակ: 2) Սեն-Մարտենն «Աշխարհացոյց»-ը համարել է կեղծ (սուտ) Մովսեսի գործ՝ գրված IX դ. վերջերում կամ X դարի սկզբներում: 3) ակադ. Հ. Մանանդյանն «Աշխարհացոյց»-ը համարել է Խորենացու աշխատութիւն՝ Խորենացուն բերելով IX դար և, վերջապես, պրոֆ. Բ. Պատկանյանն «Աշխարհացոյց»-ը համարել է Անանիա Շիրակացու գործ՝ գրված VII դարում: Ժամանակի տարբերութիւնը, ինչպես տեսնում ենք, բավականին մեծ է—V-ից մինչև X դ.: «Աշխարհացոյց»-ի գրելու ժամանակը պարզելու նպատակով փորձենք քննել վերոհիշյալ գիտնականների յուրաքանչյուրի կովանները: Սկսենք Սեն-Մարտենից:

Սեն-Մարտենն «Աշխարհացոյց»-ի ժամանակի և հեղինակի հարցը մանրամասն քննութեան է առել իր «Աշխարհացոյց»-ի հրատարակութեան և Փրանսերեն թարգմանութեան առաջաբանում (տես Mémoire sur l'époque de la composition de la

Géographie, attribuée à Moïse de Khoren, II, էջ 301—317): Նա «Աշխարհացոյց»-ը, ինչպես վերևում ասացինք, համարում է կեղծ Մովսեսի գործ: Այդ կեղծ Մովսեսը, նրա կարծիքով, ապրած պիտի լինի IX դ. վերջում կամ X դարի սկզբներում: Իր աշխատութեան առաջաբանում Սեն-Մարտենը թվում է մի շարք փաստեր, վորոնք, նրա կարծիքով, թույլ չեն տալիս «Աշխարհացոյց»-ը համարել V դարում ապրող Մովսես Խորենացու գործ: Նրա բերած այդ փաստերից վերջ մասը հիմք են տվել նրան «Աշխարհացոյց»-ի գրելու ժամանակն անգամ հասցնել մինչև X դար: «Շաուզա» գետի, Խերսոնեսի «Խրիմ» և «Շադախ»-ի հիշատակութեան փաստերը, Սեն-Մարտենի կարծիքով, X դարից առաջ հիշատակվել չէին կարող:

Սեն-Մարտենի կովանները քննութեան են առնված մի շարք հայագետ բանասերների կողմից (Ինճիճյան, պրոֆ. Պատկանյան, ակադ. Հ. Մանանդյան և ուրիշները): Նրանք ցույց են տրվել, վոր Սեն-Մարտենի հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ի ձեռագիրը սխալաշատ մի ձեռագիր է հանդիսացել և նրա բերած կովանների զգալի մասը հանդիսացել են ընդմիջարկութիւններ: Կոնկրետ այդ նշված է «Շաուզա», «Խրիմ» և «Շադախ» բառերի նկատմամբ: Յեղած կասկածանքներին այսուհետ վերջ տալու համար, մենք անհրաժեշտ ենք համարում Սեն-Մարտենի կովան հանդիսացող վերոհիշյալ յերեք հատվածները համեմատել ՀԽՍՀ մատենադարանի լավագույն զբաղման յերեք մեկի հետ և ցույց տալ, վոր իրոք նրանք հանդիսացել են ընդմիջարկութիւններ:

Ս Ե Ն - Մ Ա Ր Տ Ե Ն Ի Կ Ր Ա Մ .

«Գերմանիա, յեղից կալով Գաղղիոյ, առ հիւսիսային Ովկիանոսիւ, մինչև ցՄարմատացոց լեբինան, և ցՊանոբ գետ, [որ է Յօղու Ռուսաց: Գայ և մտանէ ՚ի Պոնտոս ծոփս, և սա մեծ է քան զՏօնալիս]: Ունի Գերմանիա աղբս եօթն...»:

(Saint-Martin, էջ 336)

«Եւ ունի Սարմատիա աշխարհս փոքունս՝ և քրիստոնէից զՔեոսոն [Խրիմն, որ է] ցամաք կղզի. և ի հեթանոսաց բազումս»:

(Saint-Martin, էջ 338)

Հ Խ Ս Հ մ ա տ . գ Ր Ն ա գ Ի Ր .

«Գերմանիացոցն է՝ յեղից կալով Գալղիոյ առ հիւսիսային Ովկիանոսիւ մինչև ցՄարմատացոց լեբինան և ցՊանոբ գետ և ունի Գերմանիայ աղբս է...»:

(Թիվ 1883 ձեռ., Թերթ 148բ)

«Եւ ունի Սարմատիա աշխարհս փոքունս և ի Քրիստոնէից զՔեոսոն ցամաք կղզի. և ի հեթանոսաց՝ բազումս...»:

(Թիվ 1883 ձեռ., Թերթ 149ա)

«Զորքորդ Հայք, յերի կայ Բարձր Հայոց. և գաւառք են ի նմա ութն. Խորձէն, Հաշտեանք, Բաղնատուն, Բաղահովիտք, Ծորիք, [Շաղախ], Հանձիթ, Գորեք, Իհզիկը:

(M. Saint-Martin, էջ 360)

Քառակուսի չակերտները, Սեն-Մարտենի տեքստում, մենք ենք դրել, ցույց տալու համար նրանց մեջ առնված բառերի ընդմիջարկութունն լինելու փաստը: Այդ ընդմիջարկութուններից առաջին յերկուսը մեկնողական բնույթ ունեն: Ուշ շրջանի ընդորինակող գրիչները՝ ցանկանալով հասկանալի դարձնել իրենց ժամանակի ընթերցողներին նախկին անունները՝ անհրաժեշտ են համարել մեկնել նրանք, ցանկանալով ասել, վոր Դանուբ գետը—գա «Յօզու ուղւսաց»-ն է, իսկ Խերսոնը—«Խրիս»-ը: Վերջին ընդմիջարկութունը, ինչպես պարզվում է, լրացում է:

Հետաքրքիր է այն, վոր ՀԽՍՀ մատենադարանի հին գրչագիր «Աշխարհացոյց»-ներից վնչ մեկը չունեն վերոհիշյալ ընդմիջարկութունները: ՀԽՍՀ մատենադարանի ամենավաղ գրված գրչագիր «Աշխարհացոյց»-ը, ուր հանդիպում են մեզ այդ ընդմիջարկութունները, 1624 թ. Աստվածատուր գրչի ընդորինակած ձեռագիրն է: Մատենադարանում դրսևած գրանից առաջ ընդորինակված վնչ մի ձեռագիր չունի այդ ընդմիջարկութունները:

Այսպիսով, Սեն-Մարտենի կովանները՝ «Աշխարհացոյց»-ը IX դարի վերջը կամ X դարի սկզբներում ապրող հեղինակի գործ համարելու խնդրում՝ չեն հաստատվում: Նրա՝ X դարու հասցնելու հարցում բերած կովանները բացահայտ ընդմիջարկութուններ են:

* *

«Աշխարհացոյց»-ի ժամանակի հարցով լուրջ զբաղվել է ահագ. Հ. Մանանդյանը: Նա՝ ի տարբերութուն այդ հարցով զբաղված այլ գիտնականներից, ուսումնասիրել է «Աշխարհացոյց»-ի վնչ թե մեկ, այլ հրատարակված բոլոր տեքստերը, և իր յեզրակացութունները, մեծ մասամբ, աշխատել է հիմնավորել նրանց համեմատական ուսումնասիրության վրա: Ցավալի յե սակայն, վոր ահագ. Հ. Մանանդյանը ծանոթ չի յեղել ՀԽՍՀ մա-

«Զորքորդ Հայք յերի կայ Բարձր Հայոց... և գաւառք են ի նմա Ը՝ Հաշտեանք, Խորձէն, Պաղնատուն, Բաղահովիտ, Ծորիք, Հանձիթ, Գորեկ, Իհզիկը:

(Թիվ 1883 ձեռ., թերթ 153բ.)

տենադարանի հնագույն գրչագիր «Աշխարհացոյց»-ների տեքստերի հետ, վորոնք մեծ չափով ոգնում են պարզելու «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը, ժամանակը և ոգտագործած աղբյուրները: Այդ բացի համար, անկասկած, մեղավոր է վոչ թե ահագ. Հ. Մանանդյանը, այլ աղբյուրագիտությամբ զբաղվող մասնագետներն ընդհանրապես, վոր վնչ մի տեղեկութուն մինչև այժմ չեն հրատարակել մատենադարանում յեղած 36 գրչագիր «Աշխարհացոյց»-ների մասին ու չեն կազմել բանասիրության համար այնքան կարևորութուն ունեցող յերկի համեմատական տեքստը:

Ահագ. Հ. Մանանդյանը ուսումնասիրելով «Աշխարհացոյց»-ը, գլխավորապես Խորենացու ժամանակի պարզաբանման կապակցությամբ, յեկել է այն յեզրակացության, վոր «Աշխարհացոյց»-ը Խորենացու աշխատությունն է, և «Աշխարհացոյց»-ի տեքստում յեղած վորոշ տվյալներ ցույց են տալիս, վոր «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը, Խորենացին, IX դարի հեղինակ է, Զաքարիա կաթողիկոսի ժամանակակից անձնավորութուն: Փորձենք քննել ահագ. Հ. Մանանդյանի կովանները՝ «Աշխարհացոյց»-ի ժամանակի վորոշման հարցում:

1. Ահագ. Հ. Մանանդյանի յեզրակացության հիմք հանդիսացող կովաններից մեկի մասին մանրամասն խոսել է պրոֆեսոր Մարկվարտն իր Eranschahr աշխատության մեջ: Վերջինս սխալմամբ կարծել է, թե Սուբբյանի հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ի տեքստը նախնական բնագիրն է, ու քննության առնելով Խորասանի շրջանների ցուցակում հիշված «Գճակտան» անունը, յեկել է այն յեզրակացության, թե այդ անունն աղավաղվել է: Նա առաջարկել է այդ ուղղել «Գճակ» և «Ոստան» ձևով: Ապա նա այդ անունների հիման վրա հանել է այն յեզրակացությունը, թե այդ անունների հետ ծանոթ հեղինակը պիտի վոր ապրած լիներ 737 թվից հետո Խաքանատի և արևմտա-թուրքերի միջև այդ նույն տերիտորիայում տեղի ունեցած կովից հետո (!): Յեվ պրոֆ. Մարկվարտի բերած ահա այս յենթադրությունը հիմք է ծառայել ահագ. Հ. Մանանդյանի համար: Պրոֆ. Մարկվարտի այս յեզրակացությունը ահագ. Հ. Մանանդյանը համարում է «ուշագրավ» ու «կարևոր փաստ» «Աշխարհացոյց»-ի ժամանակի վորոշման հարցում:

«Աշխարհացոյց»-ի հնագույն օրինակների ուսումնասիրու-

թյունից պարզվում է, վոր «Քուստի Սորասան»-ում հիշվել են վնչ թե «Մաշան Գճակատան» շրջանները, վորոնք սխալ համարելով պրոֆ. Մարկվարտը ուղղում է «Մանսան, Գճակ, Ասան» ձևով, այլ «Ման, Շանջակատան»: «Ման»-ը շանջ—դա Մանսանն է, Իստար-խու հիշած *من سان*-ը, իսկ «Շանջակատան»-ը—դա Շանջանն է,

պարսկական *شیرجان* Սեբեոսի հիշած «Ջրեջան»-ը (տես «Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն», Արմֆանի հրատարակություն, էջ 61):

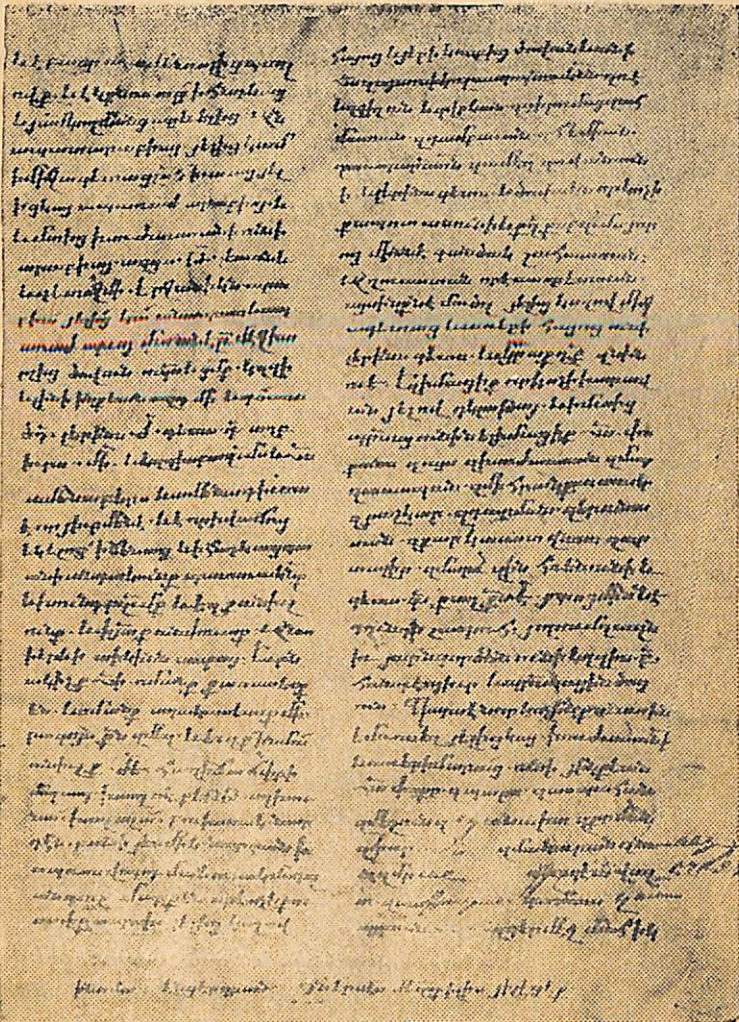
Մարկվարտի յեզրակացությունը, ինչպես տեսնում ենք, չեն հիմնավորվում «Աշխարհացոյց»-ի հնագույն տեքստի տվյալներով: Մատենագրական նոր փաստերով, յեթե անգամ հակառակը պարզվեր, այսինքն հաստատվեր Մարկվարտի առաջարկած ուղղումը «Գճակ» և «Ասան» ձևով և այդ շրջանների թվարկումը մեղ հանդիպեր «Աշխարհացոյց»-ի «Քուստի Սորասան»-ի շրջանների շարքում, այնուամենայնիվ, Մարկվարտի յենթադրությունը կմընար բռնաձիգ մի յենթադրություն, վորովհետև Մարկվարտը չէր կարող վոչ մի փաստով ապացուցել, վոր այդ շրջաններն իրենց հին անուններով 737 թվից, այսինքն Սաքանատի և արևմտաթուրքերի միջև տեղի ունեցած կովից առաջ չէին կարող հիշատակվել ու 737 թվից հետո ապրող հեղինակը միայն պիտի ծանոթ լիներ դրան: Այսպիսով, ակադ. Հ. Մանանդյանի՝ պրոֆ. Մարկվարտից վերցրած այս կովանը, հնագույն ձևագրերի տեքստով չի հաստատվում:

2. Վենետիկյան համեմատական հրատարակության մեջ, Յեվրոպայի աշխարհագրության բաժնում, Ֆրանսիացիների մասին կա հետևյալ հիշատակությունը. «Գաղղիոս... Ունի քաղաքս և ազգս բազումս և հզորս, և զազգն Փռանդաց: Լինի ի նմա գոմէշ սպիտակ և սպանող» (Վենետ. հրատ. էջ 594, տող 15—18): Ակադ. Հ. Մանանդյանը հիմնված Ֆրանկների մասին յեղած այս հիշատակության վրա, յենթադրում է, վոր Ֆրանկները վորպես հզոր ազգ կարող էյին հիշատակվել IX դ. Կարլոս Մեծի ժամանակ, հետևապես «Աշխարհացոյց»-ը գրվել է այդ ժամանակ: «Ֆրանկները, ինչպես հայտնի յե, — գրում է ակադ. Հ. Մանանդյանը, — արաբների դեմ հաղթական կռիվներ էյին մղել Սպանիա-

յում Կարլոս Մեծի ժամանակ (768—814 թ.): Նույն այս Կարլոս Մեծը բարեկամական հարաբերություններ է ունեցել Հարուն ալ-Ռաշիդի հետ: Հավանական է ըստ այսմ, վոր «Աշխարհացոյց»-ը գրված պիտի լինի հենց այս ժամանակաշրջանից հետո, այսինքն՝ իններորդ դարում» (տես «Սորենացու առեղծվածի լուծումը», էջ 83):

Ֆրանկների մասին յեղած այս հիշատակությունը, մեր կարծիքով, ճիշտ չի մեկնաբանված ակադ. Հ. Մանանդյանի կողմից: Այդ հիշատակության մեջ վնչ թե Ֆրանկներն են «հզոր» հիշատակված, այլ Գալլիայի ժողովուրդներն ընդհանրապես: Այդ տեքստը պիտի հասկանալ այն ձևով, վոր Գալլիայում կան բազմաթիվ և հզոր ազգեր, Գալլիայում ապրում են նաև ֆրանկները: Ֆրանկները նման ձևով են հիշատակված նաև ՀՊՍՀ մատենագրարանի հնագույն «Աշխարհացոյց»-ներում: Որինակ՝ թիվ 2748 ձևագրում կարդում ենք. «Գալլիա... Ունի քաղաքս և ազգս բազումս և հզաւրս. և զազգն Փռանդաց: Լինի ի նմա գոմէշ սպիտակ և սպանող» (թերթ 223ա): Այստեղ, ինչպես տեսնում ենք, Գալլիայի «հզոր» ազգերի հիշատակությունը միջակետով բաժանվում է ֆրանկների հիշատակությունից: Մատենագրարանի «Աշխարհացոյց»-ների վորոշ որինակներում հանդիպում ենք այնպիսի ձևակերպումների, յերբ «հզոր» են հիշատակված վնչ թե Գալլիայի ժողովուրդներն ընդհանրապես, կամ ֆրանկները, այլ—գոմէշները (տես 54 եջի նկարը): Այսպես, թիվ 582 ձևագրի «Աշխարհացոյց»-ում կարդում ենք. «Նւր. Գաղղիոս... ունի և քաղաքս, և ազգս բազումս. ազգն Փռանկ լինի նմա, և հզորս գոմէշ սպիտակ և սպանող» (տես թիվ 582, թերթ 170բ): Նախադասության այս կառուցվածքն ուղղելով ՀՊՍՀ մատենագրարանի թիվ 1883 ձևագրի «Աշխարհացոյց»-ի համապատասխան հատվածով, ստանում ենք հետևյալը. «Գաղղիոս ունի քաղաքս և ազգս բազումս և ազգն հետևյալը. «Գաղղիոս ունի քաղաքս և ազգս բազումս և ազգն Փռանդաց. լինի ի ն[մ]ա գոմէշս հզորս, <որ է> սպիտակ և սպանող գազան»: «Սպիտակ ցուլ» ասելով («Աշխարհացոյց»-ի հեղինակն ի նկատի յե ունեցել վայրի ցուլը, зыбр-ը): Դժվար է, իհարկե, համոզված պնդել թե այս նախադասություններից վնրն է նախնականը, սակայն կասկած լինել չի կարող, վոր յերկու դեպքում ել ֆրանկները չեն, վոր «հզոր» են հիշատակված, ուստի և ակադ. Հ. Մանանդյանի այս կովանը ևս չի հիմնավորվում:

արաբական լեզվական կուլտուրան կարողացել էր թողնել իր ազդեցությունը: Նա թվում է հետևյալ բառերը՝ «Աղխունա» (V. 612, 26), «Իհունադհունար» (V. 612), «Մաղապ» (V. 612, 25. S. 39, 29), «բալասան» (V. 612, 27) (տես «Սորենացու ատեղծ. լուծումը», էջ 82):

Մատենադարանի ընտիր «Աշխարհացոյց»-ի տեքստի այն էջը, ուր Բասրան հիշատակված է վնչ թե ամենալից վաճառք», այլ ամենալից պողովք»:

Ակադ. Հ. Մանանդյանի բերված այդ բառերի քննությունից պարզվում է, վոր դրանցից վնչ մեկն էլ արաբական բառ չէ: «Մաղապ» բառը (հնագույն ձևով «Մալապ») — դա հունական *μαλάβαδρον*-ն է (տես Патканов, Арм. География, стр. 57): «Բալասան»-ը — *βαλασαμον*-ն է (տես Патканов, Арм. география, стр. 57): Ինչ վերաբերում է «Աղխունա» և «զհունադհունար» բառերին, ապա դրանք առանձին բառեր չեն, այլ յերկրորդը առաջինի աղավաղված ձևն է (տես Վենետիկյան հրատարակության «Աշխարհացոյց»-ի էջ 612) և նրանց ճիշտ նշանակությունը կամ ինչ լեզվով լինելը պարզված չէ: Պատկանյանը և այլ բանասերներ կարծում էյին, թե այդ բառը աղավաղված է «Ախունա» բառից, սակայն մեր ստուգումից պարզվեց, վոր հին «Աշխարհացոյց»-ներում գործ է ածված դարձյալ նախկին «ալխունա» ձևով, վորը, կարծում ենք, արաբական չէ: Այսպիսով, պարզվում է, վոր «Աշխարհացոյց»-ի տեքստից ահադ. Հ. Մանանդյանի կողմից մատնացույց արված բառերից վնչ մեկն էլ արաբերեն չէ ու «Աշխարհացոյց»-ն ուղ շրջան բերելու հարցում նրան արգումենտ ծառայել չեն կարող:

5. Վերջապես, մի այլ կարևոր փաստ, վորը կուվան է հանդիսացել ահադ. Հ. Մանանդյանին «Աշխարհացոյց»-ի ժամանակը վորոշելու հարցում — դա Բասրա և Ակողա քաղաքների հիշատակությունն է «Մղոնաչափք»-ում:

Հնագույն «Աշխարհացոյց»-ներին կից պահված «Մղոնաչափք»-երի ուսումնասիրությունից պարզվում է սակայն, վոր Բասրա և Ակողա քաղաքների հիշատակությունն ընդմիջարկություն է: Այդ շատ պարզ յերևում է հատկապես ՀԽՍՀ մատենադարանի թիվ 582 ձեռագրի «Մղոնաչափք»-ից, վորի վրա դեռ մենք կանգ կառնենք իր տեղում: Ահադ. Հ. Մանանդյանի ՀԽՍՀ մատենադարանից ստացած 971 թվի գրչությունը «Մղոնաչափք»-ը չնայած ՀԽՍՀ մատենադարանի հնագույն գրչագրերից է, բայց խմբագրված տեքստ է: Այդ տեքստում ավելացվել են արաբական շրջանում գործող առևտրական մազիստրալի այնպիսի նոր ուղղություններ, վորոնք չեն յեղել հնում և նշված չեն յեղել նախնական տեքստում:

Այսպիսով, քննությունը պարզում է, վոր «Աշխարհացոյց»-ն IX դ. յերկրորդ կիսում գրելու վերաբերյալ ահադ. Հ. Մանանդյանի մեջ բերած կուվանները չեն հիմնավորվում:

Հարց եւ առաջ գալիս, անպիտան յերբ եւ գրվել «Աշխարհացոյց»-ը: Չի կարելի արդո՞ք դա հինգերորդ դարի աշխատութիւնն համարել, ինչպէս ընդունված է յեղել վենետիկցիների կողմից: Մատենադարանի ձեռագրերի ուսումնասիրութիւնից պարզվում է, վոր վնչ, «Աշխարհացոյց»-ը 5-րդ դարի աշխատութիւնն չի կարելի համարել: «Աշխարհացոյց»-ի հնագույն որինակներն տեքստում անգամ կան մի շարք այնպիսի փաստեր, վորոնք ցոյց են տալիս, վոր «Աշխարհացոյց»-ը գրվել է ուշ շրջանում: Գլխավոր փաստը, վոր մատնացույց է արել պրոֆ. Պատկանյանը «Աշխարհացոյց»-ի V դարից հետո գրելու վերաբերյալ,— դա «Աշխարհացոյց»-ի առաջաբանում, նրա հեղինակի կողմից յերկու տեղ, Կոստանդին Անտիոքացու «Քրիստոնեական տեղագրութիւն» աշխատութիւնից վորպէս աղբյուր ոգտվելու փաստն է: «Եւ ոչ միայն գայրեցեալ գօտեաւն ասեն զՈւկրանոս, այլ և զամենեայն իսկ երկրաւ շուրջ գոլ. զոր և Կոստանդինոս Անտիոքացի ի Քրիստոնէական տեղագրութեան ասէ յաղագս տապանին անցանելոյ յարեւելեան երկրէն առ մեզի մէջս կոյս» (Վենետ. հրատ., էջ 589): Մեզ հայտնի յե, վոր հեղինակի հիշատակած Կոստանդին Անտիոքացին (Κοσμά Ινδικοπλεβστ) ապրել է VI դարում. ապրդ է, վոր V դարում ապրած հեղինակը չէր կարող վորպէս աղբյուր ոգտագործել VI դարում ապրած հեղինակի աշխատութիւնն:

«Աշխարհացոյց»-ի տեքստում Արեւմտյան Հայաստանը հիշվում է բաժանված չորս մասի— Առաջին Հայք, Յերկրորդ Հայք, Յերրորդ Հայք և Չորրորդ Հայք: Այդ բաժանումը, ինչպէս հայտնի յե, կատարված է VI դարի կեսերում Հուստինիանոս կայսեր կողմից: Պարզ է, վոր V դարում ապրած հեղինակը չէր կարող ծանոթ լինել և իր աշխատութիւնն մեջ արձանագրել այդ բաժանումը:

«Աշխարհացոյց»-ի տեքստում, Արեւելքը նկարագրելիս, հեղինակն արաբներին հանգիստ բնակեցնում է իրենց յերկրում, իրարից դեռ անջատված վիճակում գտնվող յերեք Արաբիաներում՝ նշելով այդ Արաբիաների յուրաքանչյուրի սահմանը. «Լ. Ապառաժ Արաբիա յելից կալով Եգիպտոսի և արեւմտեան ճիւղ Կարմիր ծովուն՝ ընդ որ անցն Իսրայէլ, յերի կալով Ասորոց և

Հրէաստանի» (Վենետ. հրատ., էջ 611), «Լ. Բ. Անապատ Արաբիա յերի կայ միջագետաց ըստ հիւսիսոյ, յիւրից կալով ապառաժ Արաբիոյ և ի մտից Խոռաստանի» (Վենետ. հրատ., էջ 612), «Լ. Բ. Երջանիկն Արաբիա յերի կալով անապատ և ապառաժ Արաբիոյ՝ մտանէ ընդ մէջ խորշից Կարմիր ծովուն որպէս ցամաք կղզի» (Վենետ. հրատ., էջ 612): Հայաստանի և Մերձավոր Արեւելքի շրջանները «Աշխարհացոյց»-ում նկարագրվում են նախաարաբական վարչական բաժանմամբ: «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը, պարզ է, վոր չի տեսել արաբական նվաճումները, ավելի ճիշտ, նա ապրել է այն ժամանակ, յերբ արաբները նոր էլին դուրս յեկել իրենց յերկրից և նրանց գերիշխանութիւնը հաստատուն հիմքեր դնու չէր ստեղծել, դեռ մնում էր նախկին բաժանումը:

«Աշխարհացոյց»-ի ժամանակի վորոշման հարցում մենք անհրաժեշտ ենք համարում բանասերների ուշադրութիւնը հրավիրել մի կարեւոր փաստի վրա, վորը, մեր կարծիքով, էյական նշանակութիւն ունի «Աշխարհացոյց»-ը գրելու ժամանակի պարզման հարցում— դա Ղեվոնդի պատմիչի «Աշխարհացոյց»-ից ոգտվելու փաստն է: Ղեվոնդի պատմութեան մեջ կան հատվածներ, վորոնք ապրդ ցույց են տալիս, վոր նա ոգտվել է «Աշխարհացոյց»-ից: Ղեվոնդի՝ «Աշխարհացոյց»-ից ոգտվելու այս փաստն ակնբախ է հատկապէս «ԼԱ» (31) գլխում: Անհրաժեշտ ենք համարում բերել այստեղ Ղեվոնդի պատմութիւնից ու «Աշխարհացոյց»-ից համապատասխան այդ հատվածներն ու համեմատել իրար: «Աշխարհացոյց»-ի տեքստում յեղած շրջաններն անունները մենք շատ աննշան փոփոխութեամբ դասավորում ենք այն կարգով, ինչպէս Ղեվոնդի պատմութեան մեջ է:

Թ ի վ 582 ձ ե ո ա գ ի ր

«... Եւ թագաւորն հիւսիսոյ է Խահանն, որ է Խաղրաց տէր, և Իշխոյն թագուհի է Խաթուն, որ է կին Խահանայ...»

ԻՉ. Աղբիւն է, այսինքն Աղունք... ունի Աղունք՝ Քաղաց, Ոստան, Մարծ, Պանան, Խաբանդի, Գե-

Ղ ե վ ո ն դ ի պ ա տ մ ու թ յ ու ն ի ց

...Ենդիտ յղէր դեպպան առ արքայն հիւսիսոյ, որում Խաբանն կոչէին... Եւ հաւանեալ արքայն Խաղրաց՝ տայր դքոյն իւր նմա կնութեան, որում անունն էր Խաթուն...»

...առնուին բազում զաւտոս զէջջար, զՔաղա, զՈստանի, զՄարդպանեան, զՀաբանդ, զԳեղաւու, զՇաքէ, զԲեխ-

գաւու Շաքէ, Բեխ, Եխնի, Քամբէ-
ճան, Հողմաղ, դաշտն Իբաղական»:

զՆենի, զԿամբեխճան, զՆողմաղ Այ
գաւառք աշխարհին Աղու անից: Առին
և զցանկալի դաշտն Բաղասական...:

Եւ գաւառք են ի Վերս այսո-
քիկ՝ Շուշք, Քուէշփոր, Չելթ, Ծու-
փա, Քեթ, Վեղիս Յիխէքու, Թիանէթ,
Ներկ:

«...Առին և յաշխարհէ իշխանու-
թեանն Վրաց գաւառս Էօթն, զՇուշք,
զՔուէշփոր, զՉելք, զԾուքէթ,
զՎէլիսցիս, զԹիանէթ և զՆերկ»:

(№ 528 Թերթ 177բ)

(Ղեվոնդ, Եջ 131—132):

Տարբերությունները, ինչպես տեսնում ենք, աննշան են.

Քաղաց—Քաղա
Ոստան—Ոստանի
Մարծ, Պանան—Մարդպանեան
Նաբանդի—Հաբանդ
Գեղաւու—Գեղաւու
Շաքէ—Շաքէ
Բեխ—Բեխ
Եխնի—Նենի
Քամբէճան—Կամբեխճան
Հողմաղ—Նողմաղ

դաշտն Իբաղական — դաշտն
Բաղասական
Շուշք—Շուշք
Քուէշփոր—Քուէշփոր
Չելթ—Չելթդ
Ծուփա Քեթ—Ծուքէթ
Վեղիս Յիխէքու—Վէլիսցիս
Թիանէթ—Թիանէթ
Ներկ—Ներկ:

Նկատվող տարբերությունները գրչական բնույթ ունեն:
Գրչական նման աղավաղումները սովորական փաստ են բոլոր հնա-
գույն ձեռագրերում, լինեն այդ հին հայկական, հունական, արա-
բական, թե ուրիշ մեկը: Վերև բերված բառերի համեմատություն-
նից պարզ յերևում է, վոր Ղեվոնդն ոգտվել է «Աշխարհացոյց»-ից:
Ղեվոնդի՝ «Աշխարհացոյց»-ից ոգտվելու փաստն այնքան է ակն-
բախ, վոր մենք ավելորդ ենք համարում բերել Ղեվոնդի պատ-
մության մեջ ոգտագործած «Աշխարհացոյց»-ի մյուս հատվածները:
Ղեվոնդի՝ «Աշխարհացոյց»-ից ոգտվելու այս փաստը պարզ
վկայում է, վոր Ղեվոնդի ժամանակ «Աշխարհացոյց»-ն արդեն
գրած, պատրաստ մի աշխատություն էր, այլպպես Ղեվոնդը
չեր կարող ոգտվել նրանից: Մեզ հայտնի յե, վոր Ղե-
վոնդն իր պատմությունը գրել է Բագրատունիների նշանավոր
իշխանի, Շապուհի պատվերով (Ց-րդ դարի յերկրորդ կիսում), պարզ
է ուրեմն, վոր «Աշխարհացոյց»-ը Ց-րդ դարից ուշ գրված լինել

չեր կարող. այս փաստը միանգամայն հերքում է Նորենացուն,
ինչպես և «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի Ց-րդ դարից ուշ բերող
բանասերների բոլոր կովանները: Պարզ է դառնում, վոր Ղեվոն-
դի ժամանակ (Ց-րդ դարի յերկրորդ կիսում) «Աշխարհացոյց»-ն
արդեն գրված էր և Ղեվոնդն ոգտվել է այդ աշխատությունից:

Վերև բերված փաստերը մեզ հաստատուն հիմք են տալիս
պնդելու, վոր «Աշխարհացոյց»-ը գրված է VII դարում, Հայաս-
տանն արաբներից դեռ չնվաճված ժամանակ:

«ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՅՑ»-Ի ՅԵՎ ԵՈՐԵՆԱՑՈՒ «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅՈՅ»-Ի ԲՆՈՐՈՇ ԴԱՐՁՎԱԾԻՆԵՐԸ

«Աշխարհացոյց»-ը Նորենացուն վերագրող բանասերների
մոտ ուշագրության հատուկ առարկա յեն հանդիսացել «Աշխար-
հացոյց»-ի և Նորենացու «Պատմութեան» տեքստերում նկատվող
վորոշ բառերի և դարձվածքների նմանությունները: Դրա վրա
հատկապես ծանրացել է ակադ. Հ. Մանանդյանն իր «Նորենացու
առեղծվածի լուծումը» աշխատության մեջ: Նա քննելով Նորենա-
ցու «Պատմութեան» և «Աշխարհացոյց»-ի տեքստերում գործած-
ված լեզվի ու շարադրման ձևի վորոշ առանձնահատկություններ,
յեկել է հետևյալ յեղրակացության. «Նորենացին իբրև պատմա-
գիր ունի, ինչպես հայտնի յե, հետաքրքիր առանձնահատկու-
թյուններ, վորոնցից գուրկ են մյուս հայ պատմագիրները: Նո-
րենացին հիշում ու քննադատում է, սովորաբար, իր գործածած
աղբյուրները: Պատմական անցքեր նկարագրելիս նա անտար-
բեր արձանագրող չէ, այլ նաև այդ անցքերը լուսարանող ու
գնահատող» (Եջ 67): Ակադ. Հ. Մանանդյանն այնուհետև թվում է
այն բոլոր դարձվածքները, վորոնք հատուկ է նա համարում
վերև հիշված Նորենացուն և համոզված հայտարարում, վոր դրանք
«գրեթե չեն հանդիպում մյուս մատենագիրների մոտ» (Եջ 68): Այդ
նմանություններն ակադ. Հ. Մանանդյանի կարծիքով այնքան
կարևոր են և ծանրակշիռ «Աշխարհացոյց»-ը Նորենացու հեղինա-
կությանը պատկանելու հարցում, վոր իր կատարած համեմատու-
թյունից հետո «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի հարցը նա համարում
է վերջնականապես լուծված. «Արդ՝ նոր այս դիտողություններն
այնքան կարևոր են և ծանրակշիռ, վոր կարող ենք, ինձ թվում

է, «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի խնդիրը համարել վերջնականապես պարզված: «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակն է, անտարակուս, Մովսէս Խորենացին, և Վենետիկի Մխիթարյաններն այդ կետում կատարելապես իրավացի յեն» (Եջ 74):

Հեղինակի վորոշման խնդրում, անկասկած, վորոշ նշանակութուն ունեն բառերի և դարձվածքների նմանութունները: Բառեր ու դարձվածքներ կան, վորոնք հատուկ են այն կամ այն դարաշրջանին և այդ դարաշրջանում ապրող առանձին հեղինակներին: Անհրաժեշտ է, անպայման, ուսումնասիրութեան մեջ ողտազործել լեզվական համեմատութեան սովորները: Նրանք խոր շոր չափով ոգնում են մեզ պարզելու ուսումնասիրվող աշխատութեան հեղինակին: Սակայն լեզվական ուսումնասիրութեանից ստացած սովորները, մեր կարծիքով, անպայման պիտի կապակցվեն մատենագրական կոնկրետ հիշատակութեանների հետ, կամ, գոնե, հիմնավորվեն կողմնակի փաստերով, այլապես լեզվական ուսումնասիրութեանից միայն հանված յեզրակացութեանները կարող են միակողմանի լինել: Լեզվական ուսումնասիրութեան կատարելու ժամանակ չպիտի մոռանալ նաև մի կարևոր հանգամանք, վոր հնագույն շրջանում գրված մի շարք աշխատութեաններ, վորոնց թվում նաև «Աշխարհացոյց»-ը, գործ են անվել վորպես դասագրքեր: Նրանց վրա դաստիարակվել է մի ամբողջ սերունդ, ստեղծվել է շկուրա, և միանգամայն հնարավոր եր, վոր այդ շկուրայով անցած այս կամ այն անձնավորութեան ճիշտ նման բառերով ու դարձվածքներով կրկներ իր ուսուցչին: Չպիտի մոռանալ նաև այն հանգամանքը, վոր հնագույն շրջանից մեզ հասած հայկական մատենագրերի մեծ մասը խմբագրման է յենթարկվել ուշ միջնադարում՝ ժամանակակից սոցիալական պատվերի ու պահանջի համաձայն: Այդ յերեւում է՝ Կորյունի, Շիրակացու, Սոկրատի և այլ հեղինակների տեքստերից: Ուշ շրջանում ընդորինակող կամ խմբագրող հեղինակն իր բառերով ու դարձվածքներով ուղղումներ է մտցրել հաճախ համանման կամ տարբեր մի շարք աշխատութեաններում, այնպես վոր, առանձին բառերի և դարձվածքների հիման վրա հանած յեզրակացութեանները, վորոշ դեպքում, կարող են խաբուսիկ լինել: Հայկական մատենագրութեամբ գրադրող վորոշ ուսումնասիրողների հիմնական սխալը, մեր կարծիքով,

հենց կայացել է նրանում, վոր նրանք իրենց յեզրակացութեանների ծանրութեան կենտրոնը դարձրել են հենց լեզվական ֆորմալ նմանութեանները, վորոնք, անկասկած, պիտի բերելին և բերել են նրանց սխալ յեզրակացութեաններին: Մենք այստեղ նպատակ չունենք քննութեան առնել «Աշխարհացոյցի»-ի և Խորենացու բառապաշարը—դա մասնագիտական այլ թեմայի հարց է, սակայն ցույց տալու համար լեզվական նմանութեանների հիման վրա «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի պարզման մեթոդի սխալ լինելը, ցանկանում ենք մի քանի խոսք ասել այդ մասին և ցույց տալ, վոր բանասիրութեան կողմից «Աշխարհացոյց»-ի տեքստում մատնացույց արված դարձվածքները բոլորովին էլ բնորոշ չեն միայն Խորենացուն, այլ վոր այդ բոլոր դարձվածքները, առանց բացառութեան, գործ են անված նաև Անանիա Շիրակացու կողմից:

«Աշխարհացոյց»-ի և Խորենացու «Պատմութեան» տեքստերում բանասիրութեան մեջ մատնացույց են արված հետևյալ բառերը՝ «գիտեմ», «կարծեմ», «ինձ թուի», «հաւանեալ եմ», «ճշմարիտ է», «ասեմ», «գրեմ» և «սկսայց»: Չերկարացնելու համար, մենք չենք բերի Խորենացու «Պատմութեան» համապատասխան հատվածները,—հետաքրքրվողն այդ կարող է գտնել ակադ. Հ. Մանանդյանի «Խորենացու առեղծվածի լուծումը» աշխատութեան մեջ, այլ կհամեմատենք «Աշխարհացոյց»-ում մատնացույց արված «բնորոշ դարձվածքները» Անանիա Շիրակացու համապատասխան այն հատվածների հետ, վորոնք հանդիպում են մեզ նրա աշխատութեանների մեջ—

«Գիտեմ»:—

«Ասեն թէ նհանք կայ յԱրածանի, սրպէս յեփրատ, զոր հաւաստի գիտեմք, կենդանի քարքաշամ գոգեալ...»:

(Տ., Եջ 31, տող 27—30)

«Ձայս երկու գետս գիտեմ Միջագետաց Ասորոց...»:

(Տ., Եջ 37, տող. 17.)

հմմ. նաև Տ., 37/12, Տ., 42/25)

«Գիտեմ սակաւս ի Յունացորք զայդ տօնէին մինչև ի Յուսախի»/անոս թագաւոր...»:

(Շիր. Յայտ. ճառք, Եջ 13)

«...երանելեացն ասեմ Բարսղի և Գրիգորի Անձիանձու. գիտեմ գնոսս սուրբս...»:

(Շիր. Յայտ. ճառք, Եջ 9.)

հմմ. նաև Շիր. դասկի ճառք, Եջ 23)

«Կարծեմ»։—

«... ասեն թէ գնաց Չոսիմոս միայնակեացն. բայց կարծեմ թէ դրոյցն այլաբանութիւն է...»։

(Տ., էջ 20, տ. 14—15)

«Բայց կարծեմ զայս վտակ, որ այժմ Գուրբայս անուանի, սա կոչել Արևթեանայ...»։

(Տ., էջ 38, տ. 17—18. Հմմ. նաև ծ. 12/7, 22, 8/24, 19/16, 37/13)

«Ինձ քուի»։—

«... գետն Մառգիւ ի Մարգանի աշխարհի, որ ինձ թուի՝ Մրւ և Մրվոտ»։

(Տ., էջ 12, տ. 15—16)

«Եւ աստուածային գիրն զամենայն Արեաց աշխարհն Պարթեւք կոչէ. ինձ թուի վասն թագաւորութեան ի նոցանէ լինելոյ»։

(Տ., էջ 41, տ. 32—35
հմմ. նաև Տ. 18/8, Տ. 42/10)

«Հաւանեալ եմ», «հաւատամ»։

«Եւ յաղագս միջոցի աշխարհի բնակութեան մարդկան, Պողոմէոս ասէ զԵրջանիկն Արարիա... Բայց ոչ հաւանի մ...»։

(Տ., էջ 13, տ. 10—13)

«Այլ հաւանեալ եմ Պտղոմէայ պատմութեանն...»։

(Վ, էջ 590, տ. 7—8)

«... բայց ես ոչ հաւատամ...»։

(Վ, էջ 592, տ. 24—28.
Հմմ. նաև Տ, 11/1, 13/12)

«... յուժե՞ այնչափ բիւրք լուսաւորեալք. կարծեմ թէ և ոչ ի սրբոյն Պաւղոսէ»։

(Շիր. Յայտ. ճառը, էջ 7)

«Բայց ես կարծեմ զսովհեագոյն քան զառաջինն, որպէս ամենեցուն յայտնի է...»։

(Շիր. Յայտ. ճառը, էջ 7.
հմմ. նաև Շիր. «Յդ. երկրի», էջ 38)

«Այս են անմտութիւնք մեծ, և աւելի թուի ինձ ի սոցանէ ասացեալքն...»։

(Շիր. «Յաղագս երկրի», էջ 39)

«Եւ եթէ ոք կամեսցի օրինակ տեսական զարտաքնոցն լսել... ինձ ի դէպ թուի ասացեալն իբրև դձու...»։

(Շիր. «Յաղագս երկրի», էջ 38.
հմմ. նաև Շիր. Յայտ. ճառը, էջ 11)

«Արդ թէպէտ և արտաքինքն յաղագս երկրի այսպէս ասացին... թէպէտ և սակաւիկ ինչ մաքրագոյն, բայց ես ոչ հաւանի մ նոցա...»։

(Շիր. «Յաղագս երկրի», էջ 38)

«Արդ թէպէտ և հողերք են և սոքա, սակայն ես հաւանեալ եմ ... միաբանիւց»։

(Շիր. «Յաղագս արեգական» էջ 55)

«... ես հաւատամ Սաղմոսին որ ասէ...»։

(Շիր. «Յաղագս երկրի» էջ 40.
հմմ. նաև Շիր. էջ 22, 37, 39, 10)

«Է՛ նշմարիտ»։—

«... զկասրիականն՝ որ է Վրկանին ծով, և երկիր բնակութիւն մարդկան ասէ շուրջ լինել գնորօք. և է ճշմարիտ»։

(Վ, էջ 589, տ. 25—28)

«Ասեմ»։—

«Բայց ասեմ թէ ըստ զիպուածոյ անցանէ անդ պատկուճ հաւ, որում ոչ հաւատացաք...»։

(Տ, էջ 39, տ. 24—25
հմմ. նաև Տ. 23/9, 37/12, 17, 41/26)

«Գրեմ»։—

«... մեք որպէս անհաս եղեալ մեծութեան լոնմք, և գրեմք զայս միայն զոր կոխեաց ոտն կամ ետեսակն մարդոյ»։

(Վ, էջ 590, տ. 23—26)

Իեպի առասպելները և իր ոգտագործած զըյոներները քննադատական վերաբերմունք ունի վնչ միայն Պորենացիին, այլ և Շիրակացիին։ Իրանում համոզվելու համար անհրաժեշտ ենք համարում բերել մի քանի փաստեր։

Շիրակացիին տիեզերագիտական բովանդակութիւն ունեցող իր «Առ խոստացեալսն» աշխատութիւն «Յաղագս երկնային զարգուց» գլխում, խոսելով քաղզեյական զրույցներ ժամին, քննադատում և նրանց ու զայրացած բացականչում. «Եւ ես զարմանամ թէ զիմրդ այնպիսի զատարկացեալք գործոյ են՝ միշտ զհետ անտոեաց առանց ամօթոյ և պատկառութեան» (ՀՊՄՀ Մատ. ձ. թ. 2180, թ. 493ա)։

Շիրակացիին խոսելով «Կաթին ծրի» մասին և մեջ բերելով

«Եւ մեք հայեցեալ ի հոստատանէ շխարացեալք ճշմարտութեամբ ի վերայ իրացն հասանել հոստատութեամբ, ասելի թափելոյ նշան ասնեմք... որ է ճշմարիտ»։

(Շիր. «Առ խոստաց» ձեռ. ՀՊՄՀ Պետ. մատ. № 2762, էջ 145)

«Արդ՝ ես այսպէս ասեմ՝ թէ քաղզեացիք ոչ միայն վասն մեղացն տան պատիժս... այլ և վասն այնոցիկ, որ զկնի նոցա լինելցին...»։

(Շիր. «Առ խոստաց» ձեռ. ՀՊՄՀ Պետ. մատ. № 2180, թերթ 490ա։ Հմմ. նաև նույն աշխատութիւն վերջին գլուխը)։

«Գրեմ ձեզ և խրախճականս, յորժամ քկերակուրս և յըմբելիս զուարճանայլք...»։

(Շիր. «Պրախճականք», տես իմ «Շիրակացու թվար. դասագիրք»-ը, հրատ. Յերեվ. պետ. համալսարանի)։

տարածված լեզենդաներից մի քանիսը, խորհուրդ է տալիս իր ընթերցողներին չլսել նման լեզենդաներ. «Թողէ՛ք ի բաց զայդ սով աստուածասէր լսողք, և մի՛ գայդպիսի բան լսէ՛ք...» (Շիր. «Յաղագս Կաթին ծրոյ», էջ 48):

Շիրակացին խոսելով ծովի ջրի մասին ու բերելով մի շարք որինակներ, չի համաձայնում «արտաքին» կոչված գիտնականների տեսության հետ, չնայած նրանց բերած որինակները հավանական են յերևում Շիրակացուն. «Արդ թէպէտև օրինակս հաւանականս տան արտաքինքն, սակայն ինձ սչ է հաճոյ»... (Շիր. «Յաղ. ծովու», էջ 42):

Մի այլ տեղ Շիրակացին նորից կանգ առնելով «արտաքին» գիտնականների տեսությունների վրա, դրանք համարում է ծաղրի արժանի տեսություններ. «Թէպէտ և չարաց փիլիսոփայիցն սչ թուեցան հաճոյ, քանզի կէսքն ի նոցանէ երկին բազում և աշխարհս անհամար ասացին... Բայց ինձ արդարև ծաղու և եպիւրանաց արժանի թուին»... (տես Շիր. ՀՅՍՀ Պետ. մատ. ձեռ. թիվ 2762, էջ 106):

Յեկ, վերջապես, ճիշտ չէ, թէ Խորենացին է միայն, վոր հատուկ ուշադրություն է դարձրել առասպելների վրա: Հանրածանոթ է Շիրակացու «Կաթին ծրոյ» գլխում հունական, քաղղեյական և հայկական առասպելները հիշատակելու փաստը:

Քաղղեյական առասպելների վրա Շիրակացին չերկար կանգ է առել հատկապես իր տիեզերագիտական բովանդակություն ունեցող աշխատության՝ «Յաղագս երկնային զարդուց» գլխում: Շիրակացու բերած այդ գրույցները, դժբախտաբար, պրոֆ. Պատկանյանի հրատարակած ձեռագրի տեքստում անդամտատվել է: Դա իր ծավալով մոտ կես մամուլ նյութ է և տեղավորված է յեղել Պատկանյանի հրատարակած տեքստի 43-երորդ էջի «աշխատութիւն անշահ համարիմ» նախադասությունից հետո: Շիրակացին այդտեղ սպանիչ քննադատության է յենթարկում քաղղեյական գրույցները (տես ՀՅՍՀ մատ. ձ. թ. 2180, «Յաղագս երկնային զարդուց»):

«Աշխարհացոյց»-ը Խորենացու աշխատությունը հանդիսանալու առթիվ ահադ. Հ. Մանանդյանը մատնացոլոյց է անում մի այլ փաստ — «Աշխարհացոյց»-ի և Խորենացու «Պատմութեան» տեքստերի բաժանումը ըստ «հատած»-ների: Նա յենթադրում է, վոր Խորենացու «Պատմութեան» II և III մասերը ևս կոչվել են

վսչ թե «զրքեր», այլ «հատած»-ներ, ինչպես «Աշխարհացոյց»-ի տեքստում է՝ «Աշխարհագիր. հատած երկրորդ» (V, էջ 590), «Լիբրա. երկրորդ հատած աշխարհիս» (S, 18), «կատարեցաւ երկրորդ հատածն» (S, 21): Ահադ. Հ. Մանանդյանը տեքստերի նման բաժանումը հատուկ է համարում միայն Խորենացուն և արտասովոր փաստ՝ մատենագրական մյուս հին յերկերում. «Արդ՝ ուշագրավ է առանձնապես, վոր խորթ ու արտասովոր նույն «հատած» վերնագիրը, վոր չեն հանդիպում մատենագրական մյուս հին յերկերում, ունի նաև «Աշխարհացոյց»-ը» («Սոր. առ. լուծումը», էջ 76):

Հին մատենագիրների յերկերի ուսումնասիրությունը պարզում է, վոր «հատած» բառը «կարվածք», «մաս», «բաժին» իմաստով, գործ է անված մի շարք տեքստերում, հատկապես հունարան դպրոցի քերթողների մոտ, ինչպես շատ ճիշտ նկատել է հենց ինքը ահադ. Հ. Մանանդյանը: Կարելի յե բերել վորոշ որինակներ. «Յերիս հատածս կենաց մերոց կամ ժամանակաց» («Ատենաբանութիւն ժողովական՝ Յովհաննու իմաստասիրի»), «Յերիս հատածս բաժանի առաջիկայ շարագրութիւնս» (Դաւիթի Մեկն. Պորփիւրի), «Ուղիղ կարգեալ երկրի հատած առ ի բնակութիւն մարդկան: Երկրի հատած՝ անբաւ ցամաք, և կղզիք, և քէտոնէոս» (Փիլ. նիս. և լին), «Ոչ օր, և ոչ ժամ, և ոչ մասն հատածի» (Վարդ. Պատմ.), «Անորակի արփույն հատածք՝ հոսմամբ որակացեալ» (Ան. Նարեկացի), «Այս իսկ հատած է առաջին միոյ յերկոտասան մասնէ: Դնայ արեգակն ի հատածն առաջին, յորժամ հաւասարի տիւ գիշերոյն: Պատմութիւնս ժամանակացն, յոր յառաջն եղեալ է մեր՝ ի հատածս հատածս գրոյմեալ է մեր» (Եւսեբ. Պատմ.) (հմմ. այս բոլորը ՆՀԲ, II հատ., էջ 57): «Հատած» բառը բաժին իմաստով յերեք տեղ մեզ հանդիպել է գործածված նաև Անանիա Շիրակացու մոտ. «Բաժանեալ երկից հատածաց ուղեգնացութեամբ ծովային ճանապարհաւն» (Շիր. «Յաղագս հիւս. աստեղաց», էջ 49), «Կենդանատեսակ բոլորակութիւն շարժի առշեղապէս՝ բաժանեալ ի հատածս երկոտասան» (Շիր. «Յաղ. կենդանատեսակ բոլորակութեան», էջ 68), «... Բիւրեակն, որ լինի Դ հատածք» (Շիր. «Սակս բաց. թուոց»): Վերջինս, յենթադրվում է, վոր Շիրակացուն է և տեքստը դեռ չի հրատարակված:

Այսպիսով՝ մենք տեսնում ենք, վոր «Աշխարհացոյց»-ը Խորենացու աշխատությունը համարող բանասերների բերված դարձ-

վածքները բոլորովին ել «բնորոշ չեն» միայն Խորենացուն և «արտասովոր չեն» հին հայ մատենագրության մեջ: Մատենացույց արված բոլոր բնորոշ դարձվածքները գործ են անված նաև Անասիա Շիրակացու աշխատություններում:

ՇԻՐԱԿԱՅՈՒ ՅԵՎ «ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՑ»-Ի ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՄԻՋԵՎ ՄԱՏԵՆԱՅՈՒՅՑ ԱՐՎԱԾ ԱՇԽԱՐՀԱՅՐԱԿԱՆ ՀԱՍԿԱՅՈՂՈՒ-ԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՎԱՍՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅՈՒՄ

Ակադ. Հ. Մանանդյանն իր «Խորենացու առեղծվածի լուծումը» աշխատության մեջ ցանկանալով ապացուցել «Աշխարհացոյց»-ը Շիրակացու աշխատությունն չլինելը, բերում է մի շարք այնպիսի փաստեր, վորոնք, նրա կարծիքով, ապացուցում են Շիրակացու և «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի աշխարհագրական վորոշ տերմինների և աշխարհագրական հատուկ հայացքների տարբերությունները: Կանգ առնենք նրանց վրա և քննենք դրանք:

1. Ակադ. Հ. Մանանդյանը մեջ բերելով պրոֆ. Բ. Պատկանյանի «Աշխարհացոյց»-ի ուսերեն թարգմանության ծանոթությունը («Наш автор употребляет одно и тоже слово широк для определения экватора и меридиана, между тем как для первого существует выражения «հասարակած», «հասարակօրեայ») և համաձայնելով նրա հանած յեղրակացության «հասարակօրեայ» և համաձայնելով նրա հանած յեղրակացության հետ՝ այդ տերմինները եկվատորի նշանակությամբ գործ անելու խնդրում անհրաժեշտ է համարում նշել Շիրակացու աշխատության այն եջերը, ուր գործ են անված «հասարակած» և «հասարակօրեայ» տերմինները: Նա այնուհետև պնդում է, վոր Շիրակացուն ծանոթ այդ տերմինները «ծանոթ չեն «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակին» (եջ 56):

Պրոֆ. Պատկանյանը, ինչպես և ակադ. Հ. Մանանդյանը «հասարակած» և «հասարակօրեայ» տերմինները, մեղ թվում է, ներկայացնում են վնչ իրենց բուն իմաստով: Շիրակացին «հասարակած» և «հասարակօրեայ» տերմինները գործ է անում վնչ թե եկվատորի, այլ յերկնային ծրի, գիշերը և ցերեկը հավասարեցնող կետի (հունական Իոդեթ-յի) նշանակությամբ: Դրանում համոզվելու համար կարելի չէ բերել այդ տերմինների գործ անված նախադասությունները. «Եւ դարձեալ յորժամ սկսանի արեգակն աշտիճանել ի հարաւակողմանց՝ գալ հասանել ի հասարակածն երկնից՝ զհաւասարութիւն տուրնջեան և գիշերոյ կատարէ» (Շիր. «Մնաց. բանից», եջ 57), կամ «Եւ ոչ յորժամ ծագէ (արեգակն—Ա. Ա.) առ բնակչացն արեւելայց, և ոչ յորժամ գայ հասանէ ի հասարակածն երկնից, փոխի ինչ ի կերպարանացն գոր ունէր» (Շիր. «Մնաց. բանից», եջ 59), դարձյալ՝ «Արդ է սկիզբն կենդանատեսակ բոլորակութեան Խոյն, արական, հասարակօրեայ՝ յեղանակ գարնանային...» (Շիր. «Մնաց. բանից», եջ 68): «Հասարակած» տերմինն այս նույն նշանակությամբ գործ է անված ՀԽՍՀ Պետ. մատենագրանում գտնվող Շիրակացու սոմարական, չնրատարակված մի աշխատության մեջ: Յեթե հաջողվեր Շիրակացու աշխատության մեջ կոնկրետ ցույց տալ «հասարակած» տերմինի գործածության իրոք յերկրի հասարակածի իմաստով՝ դուրս հնարավոր լինել խոսել «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի և Շիրակացու գործ անված աշխարհագրական տերմինների հակասության մասին, բայց քանի վոր մատենացույց արված փաստերը յերկնային ծրին են վերաբերում, ուստի և այդ հակասությունն համարել չի կարելի:

2. «Շիրակացին և «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը,— գրում է ակադ. Հ. Մանանդյանը,— միանգամայն տարբեր հասկացողություններ ունեն յերկրի ձևի մասին: «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը, համաձայն Պտղեմեոսի տեսության՝ յերկիրը համարում է գնդաձև, իսկ Անասիա Շիրակացին, վոր կանգնած է քրիստոնեական մեկնիչների տեսակետի վրա՝ յենթադրում է յերկիրը «չորեքկուսի» (տես «Խոր. առեղծ. լուծ.», (եջ 57—58):

Ճիշտ չէ թե Շիրակացին յերկրագունդը կրող չի պատկերացրել: Նրա աշխատությունների մեջ կան բազմաթիվ հատվածներ, վոր հակառակն են վկայում: Կարելի չէ բերել մի քանի որինակներ. «Եւ եթէ ոք կամեսցի օրինակ տեսական զարտաքնոցն լսել, իբր թէ զկայս երկրի նմանեցուցանել ինձ ի դէպ թուի ասացեալն իբրև զձու, որպէս նորա գեղինն ի միջին գնդաձև կառուցեալ կայ և սպիտակն շուրջ գնովաւ, և խեճեալն պատ առեալ զամենայնիւ, նոյնպէս և երկիրս ի միջոցին կառուցեալ կայ և օդ¹ շուրջ գնովաւ և երկին պատ առեալ զամենայնիւ» (Շիր.

1 ՀԽՍՀ Պետ. մատենագրանի թիվ 2180 ձեռ. հիման վրա մենք ուղղում ենք պրոֆ. Բ. Պատկանյանի հրատ. տեքստում «այս» բառը «օդ» բառով:

«Մնաց. բանից», էջ 38): Կամ՝ մի այլ տեղ՝ «ճանճք խնձորով պատեալը, նուշնպէս և մարդիկ երկրաւ»: Ճիշտ ե, Շիրակացիին այդ նուշն աշխատութեան մեջ խոսում ե նաև յերկրի չորեքկուսի լինելու մասին («Եւ քանզի երկիր չորեքկուսի ի միջոցի երկնի կառուցաւ...» (էջ 37), սակայն նա այստեղ թվում ե գոյութեան ունեցող տեսակետներից մեկը միայն: Շիրակացիին իր աշխատութեան այդ գլխի հենց սկզբից հիշում ե գոյութեան ունեցող մի շարք տեսակետներ. «Զերկիր ոմանք ի բարեաց փրկխոսիայիցն ասացին թէ ձևացեալ է իբրև սկուտեղ, և ոմանք ասացին իբրև զգունտ, և ոմանք իբրև զքուէս երկերեակ...» (Շիր. «Մնաց. բանից», էջ 37):

3. Շիրակացիին, ակադ. Հ. Մանանդեանի կարծիքով, արեգակը մեծ ե համարում յերկրից, իսկ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը, ընդհակառակը, յերկիրն ե մեծ համարում արեգակից:

Շիրակացու և «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի մեջ այս հարցում ևս հակասութեան չկա: «Աշխարհացոյց»-ի տեքստում յերկրի մեծութեան մասին խոսված ե հետևյալ հատվածում. «Վասն որոյ ասացին զարեգակն շատ փոքր քան զերկիր. քանզի վաթսուն և վեց մասն ասեն զարեգակն, զերկուս նահանգս ասելով զբովանդակութիւն արեգական, այսինքն օթեանս քառասուն» (Սուբ., էջ 7), (... ասացին զարեգակն շատ փոքրագոյն քան զերկիրս լինել...)» (էջ 588): Յերկու տեքստում ել «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը, ինչպես տեսնում ենք, դարձյալ թվում ե տեսակետներ, նա անգամ շեշտում ե, վոր «ասացին» թե այսպես ե: Չպիտի մոռանալ, վոր գիտութեան այն ժամանակվա զարգացման աստիճանում այնքան ել հեշտ չեր նման հարցեր համոզված, վճռականորեն պնդել, ուստի և Շիրակացիին անհրաժեշտ ե համարում թվել այս հարցում տարբեր գիտնականների տեսակետները միայն:

4. Անանիա Շիրակացիին իրարից տարբեր ե համարում թյուրիմացաբար «Հիւրկանիա» և «Ասպիս» ծովերը (= ըստ յերևույթին κασπης) ծովերը, իսկ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը գիտե, վոր այդ յերկու անունն ել վերաբերում են Կասպից ծովին» շարունակում ե ակադ. Հ. Մանանդեանը (տես «Խոր. առեղծ. լուծումը», էջ 57):

Պրոֆ. Բ. Պատկանյանի Շիրակացու «Մնացորդք բանից» աշխատութեան «Յաղագս ծովու» գլխում իրոք վոր Կասպից ծովը տարբերվում ե Հյուրկանա ծովից. «Թէպէտ և ասեն ոմանք

(Պատ. տեքստում—«ամանք») զծովէն որ անուանեալ կոչի Հիւրկանիա, և զնորուն ընկեր է որ կոչի Ասպիս եթէ զատեալ մեկնեալ են ի բուն ծովէն, այլ որ փոյթ յանձին կալան զաշխարհ ամենայն ի գիր առնուլ... ասեն թէ ծակք են ի միմեանս ծովք, և երթան կցին ի միմեանս...» (Շիր. «Մնաց. բանից», էջ 41): ՀնՄՀ Պետ. մատենադարանում յեղած Շիրակացու տիեզերագիտութեան ընդարձակ տեքստի համապատասխան հատվածի համեմատութեանը հիմք ե տալիս յենթադրելու, վոր այդ պարբերութեան «և զնորուն ընկեր է որ կոչի Ասպիս» նախադասութեանն, ընդմիջարկութեան պիտի լինի: Մատենադարանի այդ ձեռագրում, վորը կրում ե 2180 համարը, վերև բերված նախադասութեանը գրված ե աստղանիշով ներքին լուսանցքում տարբեր թանաքով: Այնքան, վորքան վոր Պատղեմեոսի և Պապոսի աշխատութեաններին մոտից ծանոթ Շիրակացիին յերեք ել Կասպից ծովին «Ասպիս» չեր ասի, նախադասութեանը գրված ե քերականական սխալ ձևի տակ և չի կապակցում ընդհանուր մտքի հետ, ուստի և հաստատվում ե այդ նախադասութեան ընդմիջարկութեան լինելը: Հավանական ե, թիվ 2180 ձեռագրի ընդորինակող գրիչը (գուցե և հետագայում ուրիշ մեկը, վորովհետև ավելացած նախադասութեան գրչութեանը բուն ձեռագրի գրչութեանից տարբերվում ե) համեմատելով այլ ձեռագրի հետ, կարծել ե, թե իր ձեռագիրը թերի յե և կատարել ե իր կարծիքով անհրաժեշտ լրացումը ներքին լուսանցքում:

5. Շիրակացիին ծովը տարբերում ե ծովակից, ասում ե ակադ. Հ. Մանանդեանը, նա անգամ դատապարտում ե շփոթողներին, իսկ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակն այդպիսի տարբերութեան չգիտե (տես «Խոր. առեղծ. լուծումը», էջ 56):

Ճիշտ չե, թե «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը ծովակը և ծովը չի տարբերում իրարից: Այսպես, նա Հայաստանի աշխարհագրութեան բաժնում հիշում ե. «Եւ ունի Այրարատ լերինս և դաշտս, և զամենայն պարարտութիւն, և ծովակն Գայլատոյ...» (էջ 610—611), կամ դարձյալ՝ «Լե. Մարք, որ կոչին Քուստիկ Քապկողք... Ունի լերինս և գետս, և ծովակն որ կոչի Կապուտան՝ ուր զքուսածիղն գործեն» (էջ 613): Իսկ ծով բառը նա «Աշխարհացոյց»-ում գործ ե ամէլ բազմաթիվ տեղերում: Ինչ վերաբերում ե «Աշխարհացոյց»-ում Բղնունյաց ծովակի ծով անվանվելը, այդ, մեղ թվում ե, ազավաղված ե: Սկզբնական տեքստ-

«Մնաց. բանից», էջ 38): Կամ՝ մի այլ տեղ՝ «ճանճք խնձորով պատեալք, նուշնպէս և մարդիկ երկրաւ»: Ճիշտ է, Շիրակացին այդ նուշն աշխատութեան մեջ խոսում է նաև յերկրի չորեքկուսի լինելու մասին («Եւ քանզի երկիր չորեքկուսի ի միջոցի երկնի կառուցաւ...») (էջ 37), սակայն նա այստեղ թվում է գոյութեան ունեցող տեսակետներին մեկը միայն: Շիրակացին իր աշխատութեան այդ գլխի հենց սկզբից հիշում է գոյութեան ունեցող մի շարք տեսակետներ. «Ձերկիր ոմանք ի բարեաց փիլիսոփայիցն ասացին թէ ձևացեալ է իբրև սկուտեղ, և ոմանք ասացին իբրև զգունտ, և ոմանք իբրև զքուէս երկերեակ...» (Շիր. «Մնաց. բանից», էջ 37):

3. Շիրակացին, ահադ. Հ. Մանանդյանի կարծիքով, արեգակը մեծ է համարում յերկրից, իսկ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը, ընդհակառակը, յերկրն է մեծ համարում արեգակից:

Շիրակացու և «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի մեջ այս հարցում ևս հակասութիւն չկա: «Աշխարհացոյց»-ի տեքստում յերկրի մեծութեան մասին խոսված է հետևյալ հատվածում. «Վասն որոյ ասացին զարեգակն շատ փոքր քան զերկիր. քանզի վաթսուն և վեց մասն ասեն զարեգակն, զերկուս նահանգս ասելով զբոլանդակութիւն արեգական, այսինքն օթեանս քառասուն» (Սուք., էջ 7), (... ասացին զարեգակն շատ փոքրագոյն քան զերկիրս լինել...) (էջ 588): Յերկու տեքստում էլ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը, ինչպես տեսնում ենք, դարձյալ թվում է տեսակետներ, նա անգամ շեշտում է, վոր «ասացին» թե այսպես է: Չպիտի մոռանալ, վոր գիտութեան այն ժամանակվա զարգացման աստիճանում այնքան էլ հեշտ չէր նման հարցեր համոզված, վճռականորեն պնդել, ուստի և Շիրակացին անհրաժեշտ է համարում թվել այս հարցում տարբեր գիտնականների տեսակետները միայն:

4. «Անանիա Շիրակացին իրարից տարբեր է համարում թյուրիմացաբար «Հիւրկանիա» և «Ասպիս» ծովերը (=բառ յերեվոյթին κασπ(ι)s) ծովերը, իսկ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը գիտե, վոր այդ յերկուս անունն էլ վերաբերում են Կասպից ծովին» շարունակում է ահադ. Հ. Մանանդյանը (տես «Սոր. առեղծ. լուծումը», էջ 57):

Պրոֆ. Բ. Պատկանյանի Շիրակացու «Մնացորդք բանից» աշխատութեան «Յազագս ծովու» գլխում իրոք վոր Կասպից ծովը տարբերվում է Հյուսիսային ծովից. «Թէպէտ և ասեն ոմանք

(Պատ. տեքստում—«ամանք») զծովէն որ անուանեալ կոչի Հիւրկանիա, և զնորուն ընկեր է որ կոչի Ասպիս եթէ զատեալ մեկնեալ են ի բուն ծովէն, այլ որ փոյթ յանձին կալան զաշխարհ ամենայն ի գիր առնուլ... ասեն թէ ծակք են ի միմեանս ծովք, և երթան կցին ի միմեանս...» (Շիր. «Մնաց. բանից», էջ 41): ՀՆԱՀ Պետ. մատենադարանում յեղած Շիրակացու տիեզերագիտութեան ընդարձակ տեքստի համապատասխան հատվածի համեմատութեանը հիմք է տալիս յենթադրելու, վոր այդ պարբերութեան «և զնորուն ընկեր է որ կոչի Ասպիս» նախադասութեանն, ընդմիջարկութեան պիտի լինի: Մատենադարանի այդ ձեռագրում, վորը կրում է 2180 համարը, վերև բերված նախադասութեանը գրված է աստղանիշով ներքին լուսանցքում տարբեր թանաքով: Այնքան, վորքան վոր Պատկանյանի և Պապուսի աշխատութեաններին մոտից ծանոթ Շիրակացին յերբեք էլ Կասպից ծովին «Ասպիս» չէր ասի, նախադասութեանը գրված է քերականական սխալ ձևի տակ և չի կապակցում ընդմիջարկու մտքի հետ, ուստի և հաստատվում է այդ նախադասութեան ընդմիջարկութեան լինելը: Հավանական է, թիվ 2180 ձեռագրի ընդորինակող գրիչը (գուցե և հետագայում ուրիշ մեկը, վորովհետև ավելացած նախադասութեան գրչութեանը բուն ձեռագրի գրչութեանից տարբերվում է) համեմատելով այլ ձեռագրի հետ, կարծել է, թե իր ձեռագիրը թերի յե և կատարել է իր կարծիքով անհրաժեշտ լրացումը ներքին լուսանցքում:

5. Շիրակացին ծովը տարբերում է ծովակից, ասում է ահադ. Հ. Մանանդյանը, նա անգամ զատապարտում է շփոթողներին, իսկ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակն այդպիսի տարբերութեան չգիտե (տես «Սոր. առեղծ. լուծումը», էջ 56):

Ճիշտ չէ, թե «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը ծովակը և ծովը չի տարբերում իրարից: Այսպես, նա Հայաստանի աշխարհագրութեան բաժնում հիշում է. «Եւ ունի Այրարատ լեռինս և դաշտս, և զամենայն պարարտութիւնս, և ծովակն Գայլատոյ...» (էջ 610—611), կամ դարձյալ՝ «ԼՅ. Մարք, որ կոչին Բուստիկ Բապիկողք... Ունի լեռինս և գետս, և ծովակն որ կոչի Կապուտան՝ ուր զքուռամղիղն գործեն» (էջ 613): Իսկ ծով բառը նա «Աշխարհացոյց»-ում գործ է ածել բազմաթիվ տեղերում: Ինչ վերաբերում է «Աշխարհացոյց»-ում Բզնունյաց ծովակի ծով անվանվելը, այդ, մեկ թվում է, ազավազված է: Սկզբնական տեքստ-

սոււմ յեղել և «ծովակ», սակայն հետագա ընդորինակութիւնները դարձրել են ծով: Այդ անհավանական մի բան չէ, վորովհետև Բզնունչաց լիճը մեզ մտա, սովորաբար, ծով և անվանվել, և զրա

յառիարկա ծովի լիճ օրէն և պարի և պարան ծով
ուկա ունիցին և առ ապառա սունկ ծովի վարան յայն
ըստ ապրիակի կերպոր տնայ մի ծով ծովառն առկայն
ոչ և մարի պծովակն ծովն կայն: Եւ զայս պար
առկա ծովակն պարա յառիարկն կայն առանկ
ըստ ապրիակի տեղն ծովակն ոչն զնր էն պարա և
պարա պարիակն առիարկն մի լիճ և փայ կառան
ի կարճ ամառ ուր տեղաց ոչ: Եւ ոչն պարիակն ծովակ
պար կայն և իրար տանեաց: Եւ ոչն պար յարեկն
ուկա նոյնն անուն: Եւ սուսա պարիակն պարա ծով
ակն և ոչ ծովն: Եւ յայն և տանն անունն զծովին
պարա առանկայ կայն անպիայ: Եւ զտարեւոյ մի կայ
ին առանկ անունն և իրան ծովին: Եւ յայն փայն յայն
կայն և իրարառն առ պարիակն ուր պարիակն յառա
ուկա առանկայ տանն լիճ և ծովին մի անուն էն ծովն
և իրան անկայն յիրար տանն անունն էր լիճ: Եւ յայն
ոչն էն լիճն յայն անունն փայն ծովակն լիճն ծովն
լիճն լիճն անկայն կայն ծովն և ոչ լիճն լիճն
փայն և յայն ից զտար փայնն առանկայն անունն
Եւ անունն լիճն լիճն և ծովն ոչ լիճն: Եւ յայն
պարա և ոչն լիճն անունն և լիճն անունն կայն լիճն
և լիճն անունն և լիճն անունն կայն լիճն անունն

Մատենադարանի թիվ 2180 ձեռագրի Շիրակացու «Տիեզերագիտութիւն» տեքստի այն եջը, ուր «Էլիւրկանիա» ծովը ավելացված է ներքևում:

համար էլ հենց Շիրակացին զգուշացնում է. «... ոչ է պարտ դժոժական ծովս կոչել... Եւ ոչ մեր աշխարհիս ծովակս զոր կոչեմք Բզնունենաց, և ոչ այլք որ յարեկս են որ կոչին նոյնանմանք, զի սոքա զոր ասացաք՝ ծովակք են և ոչ ծովք» (Շիր. «Մնացբանից», էջ 41): Շիրակացին դատապարտում է Բզնունչաց ծովակի ծով անվանելու տրադիցիոն սովորութիւնը:

Այսպիսով, ակադ. Հ. Մանանդյանի կովանների քննութիւնը ցույց է տալիս, վոր Շիրակացու և «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի միջև աշխարհագրական անունների և հասկացողութիւնների վնչ մի հակասութիւն չկա: Ընդհակառակը, հնագույն ձեռագրերի հիման վրա ուղղելով Շիրակացու հրատարակված աշխատութիւնները և համեմատելով նրանք «Աշխարհացոյց»-ի տեքստի հետ, մենք բազմաթիվ նմանութիւններ ենք տեսնում հենց այդ նույն հակասող համարված հատվածներում: Յերկու տեքստում էլ մեր առջև կանգնում է հայ խոշոր մաթեմատիկոս և աշխարհագրագետ Շիրակացին՝ իր հին հունական գիտութեան մեծ պատրաստութեամբ:

ՓԱՍՏԵՐ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒՒ ՇԻՐԱԿԱՅՈՒՑ ԱՌԱՋ ԱՊՐԱՃ
ՀԵՂԻՆԱԿ ԼԻՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

«Աշխարհացոյց»-ի ժամանակի վորոշման հարցում վճռական նշանակութիւն ունի իրեն, Սորենացու ժամանակի վորոշման հարցը: Յեթե պարզվի, վոր Սորենացին ավելի վաղ ապրած մատենագիր է, քան Անանիա Շիրակացին, պարզ է, վոր «Աշխարհացոյց»-ը 9—10-րդ դար բերող բանասերների կովանները 99 %-ով կխախտվեն: Այստեղ մեր նպատակից դուրս է Սորենացու ժամանակի հարցը մասնագիտական հատուկ ուսումնասիրութեան յենթարկելը, նման հարցով զբաղվելու համար անհրաժեշտ է բազմակողմանի ուսումնասիրել հենց իրեն, Սորենացու Պատմութեան ոգտագործած աղբյուրները, բայց այնքան, վորքան այդ հարցը սերտ կերպով կապվում է «Աշխարհացոյց»-ի հարցի հետ, ուստի և անհրաժեշտ ենք համարում միջանկյալ ձևով կանգ առնել նրա վրա:

Սորենացու հարցով զբաղվող բանասերներից շատերի ուշադրութիւնը, մեր կարծիքով, վրիպել է մատենագրական մի

կարևոր հիշատակութիւնն, վորը մեծ կարևորութիւնն ունի Խորենացու ժամանակի վորոշման հարցում, — դա 7-րդ դարում հայերեն գրված անանուն հեղինակի ժամանակագրութիւնն է: Այդ ժամանակագրութիւնը, ըստ Տաշյանի¹ և մի շարք այլ աղբյուրագետների, պատկանում է Անանիա Շիրակացուն: Ժամանակագրութիւն հեղինակի վերաբերյալ նույն կարծիքն է հայտնել նաև նրա հրատարակիչ Բ. Սարգսյանը²:

Սարգսյանի և մյուսների հայտնած այդ կարծիքը լիովին հաստատվում է ՀԽՍՀ մատենադարանի թիվ 102 (ներկայումս մատենադարանի 2679 համարի) թղթի նշանավոր ձեռագրում յեղած նույն բովանդակութիւնն ունեցող ժամանակագրութիւնը: Այդ ձեռագրի մասին, Շիրակացու այլ աշխատութիւնների կապակցութիւնը, խոսել է արդեն Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը (տես «Արարատ»-ի 1896 թվի փետրվարի №, էջ 96), սակայն անհասկանալի պատճառով լռութիւնը է անցել ժամանակագրութիւն վրայով, վոր հաստատում է նրա՝ Շիրակացուն պատկանելու վերաբերյալ արտահայտված կարծիքները:

ՀԽՍՀ մատենադարանի ժամանակագրութիւնն պարունակող այս ձեռագիրը մեր ամենաարժեքավոր հնութիւններից մեկն է — մեզ հասած ամենահին թղթի վրա գրված հայերեն ձեռագիրը: Նա ընդորինակված է 971 թվին և պարունակում է պատմագիտական արժեքավոր նյութեր, վորոնց մեծ մասը դեռ ուսումնասիրված ու հրատարակված չեն: Ձեռագրում ժամանակագրութիւնը սկսվում է ԾԹ (59) հոգվածից, իսկ նրան նախորդող բոլոր նյութերը Շիրակացու գործերն են: Այսպես՝ թերթ 5-ից սկսվում է «Անանիայի համարողի վասն ընթացից արեգական»-ը³, թերթ 9-ից (ԾԸ հոգված) «Անանիայի Շիրակացույ համարողի, Յաղագս ամպոց և նշանացն» է (սրանք հրատարակված են Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի կողմից «Արարատ» ամսագրում 1896 թ.),

¹ Յ. Վ. Տաշեան, Յուզակ հայերէն ձեռագրաց, Վիեննա, 1895, էջ 1057:

² «Անանուն ժամանակագրութիւն... 7-րդ դարում» (տես Հ. Բ. Սարգսյանի ներածութիւնը):

³ Շիրակացու այս աշխատութիւնը հրատարակութիւն մասին տես Անանիայի Շիրակացու Մնացորդք Բանից, ՍՊԲ, 1877 (հրատարակ. պրոֆ. Բ. Պատկանյանի), էջ 4—26:

թերթ 13-ից — Անանիայի Շիրակացու «Յարութեան» և «Չատկի» ճառերն են և վերջապես, մի փոքրիկ հատված «Նորին Անանիայի» վերնագրով:

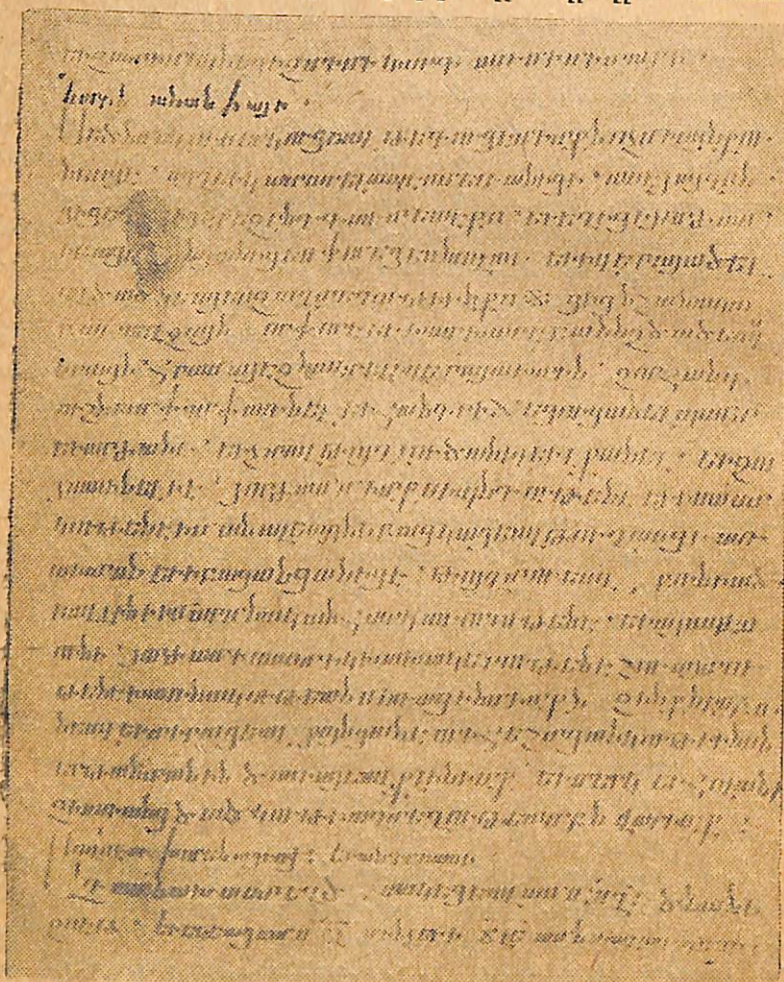
Ժամանակագրութիւնը վերջանում է 685 թվականի մի դեպքի հիշատակութիւնով: «Յուստինոս, որդի երրորդ Կոստանդնի՝ ամս երկուս: Ի սորա առաջին ամին տիրեցին հիւսիւսային ազգն, որ ասին հաղիք՝ հայոց, վրաց և աղուանից և սպանին ի պատերազմի զիշխանս հայոց, վրաց և աղուանից, յամսեանս սահմի, որ աւր տասն էր ամսոյն, ի ՃԼԻ թուականին հայոց»:

Ժամանակագրութիւն այս վերջաբանից յերևում է, վոր նա իրոք գրվել է 685 թվին, Կոստանդնի վորդի Հուստինիանոսի յերկրորդ տարին, յերբ դեպի Անդրկովկաս ելին արշավում խազարները: Ըիշտ նույն ժամանակով էլ վերջանում է Պարսկաստանի թագավորների ժամանակագրութիւնը: Ժամանակագրութիւն մեջ չկա պատմական վոչ մի փաստ, վոր հիմք տար նրա գրելու ժամանակը 7-րդ դարի յերկրորդ կեսից ուշ շրջան բերելու: Այս բոլորը, կարծում ենք, վոչ մի կասկած չեն թողնում ժամանակագրութիւն իրոք վոր 7-րդ դարի յերկրորդ կիսում գրված աշխատութիւն լինելու մասին: Այնքան, վորքան ժամանակագրութիւնը համընկնում է մոտավորապես Անանիա Շիրակացու ժամանակին, ընդորինակված է 971 թ. գրչութիւնն ունեցող ձեռագրում և տեղավորված է Շիրակացու գործերի շարքում, ժամանակագրութիւն մեջ ոգտագործված են այն աղբյուրները, վորոնք ոգտագործել է Շիրակացին իր մյուս աշխատութիւններում ևս, այդ բոլորը վոչ մի կասկած չեն թողնում ժամանակագրութիւն իրոք վոր Շիրակացու գործ լինելու վերաբերյալ, ինչպես շատ ճիշտ յենթադրել է Հ. Բ. Սարգսյանը իր «Մովսէս Խորենացույ պատմագրութիւն ընթացքը և անոր հնութեան նոր ապացոյցները» աշխատութիւն մեջ (տես «Բազմավէպ» ամսագիր, 1903 թ., 11, էջ 509—517 և թիվ 12, էջ 541—547):

ՀԽՍՀ մատենադարանի վորոշ ձեռագրերում մենք հանդիպում ենք դեպքերի, յերբ այս ժամանակագրութիւնը պարզապես հիշատակված է Շիրակացու անունով: Այսպես՝ թիվ 2271 (2287) ձեռագրում, վորն ընդորինակված է Զուղայում, 1724 թվին, տեղավորված է հայ մատենագրերի մի ցուցակ «Պատմագիրք հայոց» վերնագրով: Այս ցուցակի 12-րդ համարի տակ

կարգում ենք. «Անանիայ Շիրակացին—սկիզբն առեալ յԱդամայ, համառօտ գաւազանաւ իջանէ մինչև ի ժամանակս Անաստասայ» (թերթ 410): Յուցակի հեղինակն, անկասկած, ի նկատի յե ունեցել Շիրակացու ներկա ժամանակագրությունը:

7-րդ դարի յերկրորդ կիսում դրած անա այս ժամանակագրության վերնագրում, շատ պարզ, սպիտակի վրա սև տառերով

Թղթի վրա գրված ամենահին ձեռագիրը (971 թ. ընդորինակություն), ուր Անանիայ Շիրակացու ժամանակագրության մեջ հիշված է «Մովսէս Խորենացու» անունը:

գրված և ընդգծված է «Մովսէսի Խորենացու և Անդրէասի» բառերը: Յեթե վերնետիկցիների հրատարակած ժամանակագրության մեջ Խորենացու անվան հիշատակումը կարող էր վերջնական կասկածանքների տեղիք տալ, ապա մեր մատենադարանի 971 թ-ի ընդորինակությունն ունեցող այս ձեռագրի պարունակած ժամանակագրության մեջ, Խորենացու անվան հիշատակումը պարզ է բոլոր նման կասկածները: 7-րդ դարի յերկրորդ կիսում կազմող ժամանակագրության հեղինակը, պարզ է, ոգտվել է Խորենացու աշխատությունից և հիշում է այդ մասին իր աշխատության մեջ: Վորպեսզի ժամանակագրության հեղինակ Անանիայ Շիրակացու Խորենացուց ոգտվելու այդ փաստն ընթերցողի համար ավելի քան պարզ լինի, անհրաժեշտ ենք համարում այդ ժամանակագրությունից բերել Խորենացու «Պատմութիւն»-ից ոգտված մի հատվածը՝ համեմատելով այն Խորենացու «Պատմութիւն հայոց»-ի համապատասխան հատվածի հետ:

«Անանուն ժամանակագ. VII դ.»

խորենացի

Մովսէսի Խորենացու և Անդրէասի, — Ադամ նախասողծ. սա կեցեալ ամս երկերիւր և երեսուն, ծնանի զՄէթ. Եւ եկեաց ամս եւթն հարիւր, մինչև ի հարիւր երեսուն և հինգ ամ Մաղաղակի Մէթ կեցեալ ամս երկերիւր և հինգ, ծնանի զԵնոփս, և եկեաց ամս Չն մինչև ի քսան ամս Ենոփս: Սորա երկուքն յարձանագրութեանց ընդդէմ երկուց հանդերձելոցն, որպէս ասէ Յովսէպոս. թէպէտ և ուրն անյայտ է Ենոփս, որ առաջին յուսացաւ կոչել զԱստուած: Եւ ընդմեր արդեւ այս և կամ վասն որոյ պատճառանաց նախն է ասացեալ կոչելոյն զԱստուած, կամ որպէս կոչելն ի նմանէ, քանզի Ադամ ճշմարտութեամբ աստուածաստեղծն, և սա ի բերանոյ աստուծոյ առեալ ասի պատուէր այլ և յանցուցեալ և ի թագստեան եղեալ զՈւրեան յԱստուծոյ և ոչ յայլ մէ ումեքէ հարցանի, սպայես և զվճիռ վարկին ի

Ադամ նախաստեղծն՝ սա կեցեալ ամս երկերիւր և երեսուն, ծնանի զՄէթ. Եւ կեցեալ ամս երկերիւր և հինգ, ծնանի զԵնոփս: Սորա երկուքն յարձանագրութեանցն ընդդէմ երկուց հանդերձելոցն, որպէս ասէ Յովսէպոս. թէպէտ և ուրն անյայտ Ենոփս, որ առաջին յուսացաւ կոչել զԱստուած:

Եւ ընդմեր արդեւ այս, և կամ վասն որոյ պատճառանաց նախնս ասացեալ կոչելոյն զԱստուած, և կամ որպէս կոչելն ի նմանի: Քանզի է Ադամ ճշմարտասպէս աստուածաստեղծ. և սա ի բերանոյ Աստուծոյ առեալ ասի պատուէր, այլ և յանցուցեալ և թագստեան եղեալ զՈւրեան յԱստուծոյ և ոչ յայլ մէ ումեքէ հարցանի, սպայես և զվճիռ վարկին ի նորին բերանոյ լսէ: Իսկ յետոյ և Արէլ մերձաւոր և ծանօթ Աստուծոյ լեալ, պատարագ մատու-

նմին բերանոյ լսէ, իսկ յետոյ Արեղ մերձաւոր եւ ծանօթ Աստուծոյ լեալ պատարագս մատուցանէ և ընկալեալ լինի: Արդ՝ սոցա այսպէս ընդելութեան եւ ծանօթութեան Աստուծոյ լինել, է՞ր աղագս առաջին սա ասի կոչել զԱստուած եւ այս յուսով, այդ զայդսն վասն սորա ի տեսութեանց՝ ի հրաւիրեալքն մեր յուղարկեսցուք տեղի, իսկ որ առ ձեռն պարբասան է ասասցուց: Քանզի ի պատուիրանդանցութեան գտեալ առաջինն ի մարդկանէ՝ ի զբախտէն եւ յԱստուծոյ՝ չարութեան աղագաւ, որպէս ասացեալ է, գտանի արտասահմանեալ: Զկնի եւ ընդանեգոյնն ամենայն որդւոցն Արամայ՝ ի հարագասէն իւրմէ սպանանի յեղբարէ: Յետ որոյ՝ ոչ բանիւ ինչ Աստուծայնոյ եւ ոչ յայտնութեան ինչ իրիք եղելոյ ի տարակուսանս եւ յանյուսութեան ազգ մարդկան համարեալ լինի. այդ եւ ինքնանհանոյ արդարեւ գործս. յորոց միջի սա քաջայոյս եղեալ՝ ուղղութեամբ հանդերձ, կոչէ զաստուած, իսկ կոչելը կրկնակի իմանի. կամ անուանել որպէս մոռացեալ, կամ յաւգնականութիւն կարգալ: Արդ՝ անուանել որպէս մոռացեալ՝ ոչ է ի դէպ, զի ոչ բազմութիւն ամաց ընդ մէջ, որ ի մոռացումն սոցա զաստուածդ ամէր անունն եւ կամ զնոյն ինքն, որոյ անունն. եւ ոչ դարձեալ մահու եւ թաղման դէտ եւ յԱստուծոյ ստեղծեալն հասեալ է: Ապա ուրեմն յաւգնականութիւն կոչէ սա զԱստուած: Սա կեցեալ ամս ձԴ, ծնանի զԿայիանն: Եւ եկեաց ամս ԶԺԵ, մինչեւ ի ԺԳ ամն Մաթուսաղայի: Կայիանն.— կեցեալ ամիդ ձԶ, ծնանի Մաղաղալ եւ եկեաց ամս ԶՄ մինչեւ ԶԱ. ամն Ղամբայ:

ցանէ, և ընկալեալ լինի: Արդ, սոցա այսպէս ընդունելութիւն և ի ծանօթութիւն Աստուծոյ լինել, է՞ր աղագաւ սա առաջին ասի կոչել զԱստուած և այս՝ յուսով: Արդ զայն վասն սորա ի տեսութեանց ի հրաւիրեալն մեր յուղարկեսցուք տեղի. իսկ որ ի ձեռն պարբասան է՝ ասասցուք:

Քանզի ի պատուիրանդանցութեան գտեալ առաջինն ի մարդկանէ, ի զբախտէն և յԱստուծոյ, չարութեան աղագաւ, որպէս ասացեալ է, գտան արտասահմանեալ: Զկնի և ընտանեգոյնն Աստուծոյ յորդուցն Արամայ՝ ի հարագատէն իւրմէ սպանանի յեղբարէ: Յետ որոյ ոչ բանի ինչ աստուծայնոյ և ոչ յայտնութեան ինչ իրիք եղելոյ, ի տարակուսանս և յանյուսութիւն ազգ մարդկան հատեալ լինի, այլ և ինքնանհանոյ արդարեւ գործս. յորոց միջի սա քաջայոյս եղեալ ուղղութեամբ հանդերձ, կոչէ զԱստուած: Իսկ կոչելը կրկնակի իմանի. կամ անուանել որպէս մոռացեալ, կամ յաւգնականութիւն կարգալ: Արդ անուանել որպէս մոռացեալ՝ ոչ է ի դէպ, զի ոչ բազմութիւն ամաց ընդ մէջ անցեալ, որ ի մոռացումն սոցա զԱստուածդ ամէր անունն, և կամ զնոյն ինքն՝ որոյ անունն, և ոչ դարձեալ մահու և թաղման դէտ եւ ստեղծեալն յԱստուծոյ հասեալ: Ապա ուրեմն յոգնականութիւն կոչէ սա զԱստուած:

Սա կեցեալ ամս հարեւր և իննսուն, ծնանի զԿայիանն, Կայիան կեցեալ ամս հարեւր և եւթասուն, ծնանի զՄաղաղիւլ: Մաղաղիւլ կեցեալ ամս հարեւր վաթսուն և հինգ, ծնանի զՅարեղ: Յարեղ կեցեալ ամս հարեւր վաթսուն և երկու, ծնանի զԵնովք:

Մաղաղալ կեցեալ ամս ձԿԵ, ծնանի զՅարեթ. եւ եկեաց ամս ԶԼ մինչեւ ԽԼ ամն Նոյի:

Յարեթ կեցեալ ամս ձԿԵ, ծնանի զԵնովք: Եւ եկեաց ամս Պ մինչեւ ՄԶ ամն Նոյի: (Զեռ. № 2679)

Ենովք կեցեալ ամս հարեւր վաթսուն և հինգ, ծնանի զՄաթուսաղա: (Վեհեա. հրատ., եջ 9—10)

Համեմատությունից պարզ յերևում ե, վոր ժամանակագրութեան վերնագրում հիշատակված Մովսես Խորենացու անունը պատահական չէ, այլ վոր Շիրակացին իրոք ոգտվել է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմութիւն»-ից:

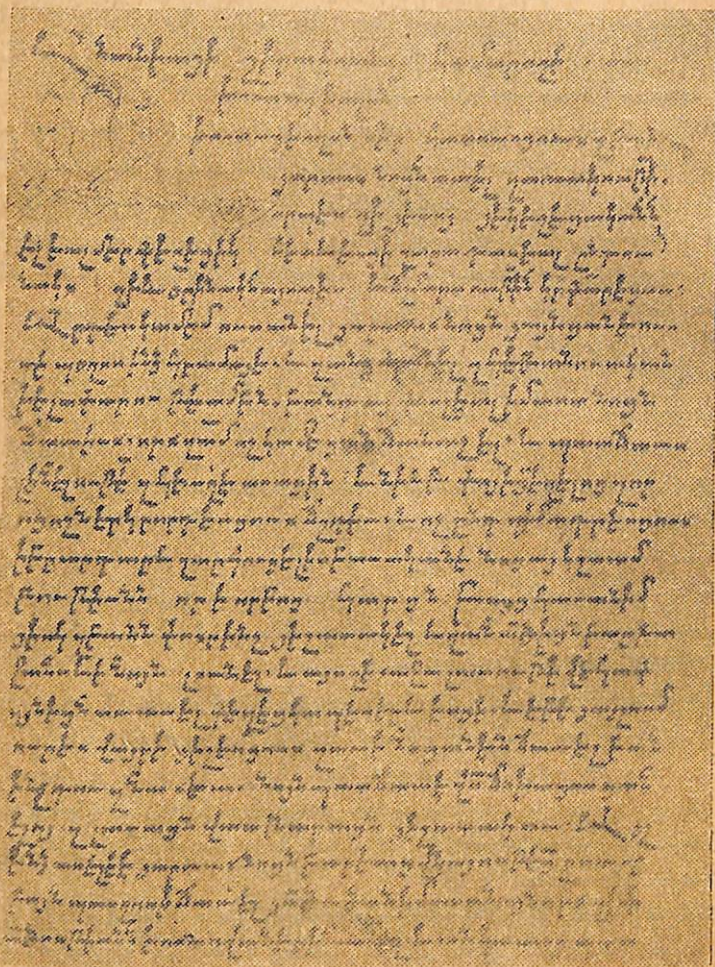
Յեթե 7-րդ դարի կեսում ապրած հեղինակը, կարևոր չէ անգամ, թե դա Անանիա Շիրակացին է թե ուրիշ մեկը, ոգտվում է Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն հայոց»-ից, այդ նշանակում է, վոր 7-րդ դարի յերկրորդ կիսում Խորենացու պատմությունն արդեն գրված, պատրաստ մի աշխատություն էր: Կնշանակի՝ Մովսես Խորենացին 7-րդ դարի յերկրորդ կիսից ավելի վաղ ապրած հեղինակ է:

Ժամանակագրութեան մեջ Մովսես Խորենացու հիշատակվելու և ոգտագործելու այս փաստը ամբողջապես խախտում է Մովսես Խորենացուն 8—9-րդ դար հասցնող բանասերների բոլոր կովանները: Նա խախտում է նաև Խորենացուն 7-րդ դարի յերկրորդ կիսում ապրող հեղինակ համարող բանասերների յենթադրությունը, վորովհետև դժվար է կարծել թե Խորենացու «Պատմութիւն»-ը գրելուց անմիջապես հետո հնարավոր դարձավ նրանից ոգտվել: Մնում է, վոր մենք Մովսես Խորենացուն 7-րդ դարի կեսից ավելի վաղ փնտռենք:

Խորենացու 7-րդ դարի յերկրորդ կիսից առաջ ապրելու այս փաստը, մյուս կողմից, կարծում ենք, լուծում է նաև «Աշխարհացոյց»-ի շուրջը յեղած վեճը: Նա հերքում է այն բանասերների տեսակեալը, վորոնք «Աշխարհացոյց»-ը Խորենացու հետ եյին կապում, պատճառաբանելով Խորենացու ուշ դարերի հեղինակ հանդիսանալու փաստը:

Շիրակացու՝ Խորենացու աշխատութեան հետ ծանոթ լինելու և նա ոգտագործելու վերաբերյալ մենք ունենք, սակայն, մի այլ կարևոր տեղեկություն.— Շիրակացու չհրատարակված մի աշխատութեան մեջ Հայկի մասին արված մի հիշատակություն, վորը

մեր կարծիքով, վերցված է Նորենացուց: Շիրակացու այդ աշխատութիւնը ինչպես ասել ենք, գտնվում է ՀՆՍՀ մաս. թիվ 2762 և 2180 ձեռագրում: Նա Շիրակացու «Յաղագս երկրի» աշխատութիւն գլուխներից մեկն է: Պարզվում է, վոր Շիրակացու «Յաղագս երկրի» աշխատութիւնը սկզբում ունեցել է առաջաբան «Առ խոստացեալն» վերնագրով: Այդ նույն աշխատութիւնը «Յաղագս կենդանատեսակաց» գլխով չի վերջացել ինչպես Պատ-

Շիրակացու տիեզերագիտութիւն ընդարձակ տեքստի առաջին էջը

կանյանի տպագրված տեքստումն է, այլ շարունակվել է յոթանասուն և չորս այլ գլուխներով, վորոնք ունեն տոմարագիտական բովանդակութիւն: — Ահա այդ գլուխներից մեկում — ԽԳ (43), վորի վերնագիրն է «Զինչ է ամիսն», Շիրակացու կողմից հիշատակվում է Հայկի առասպելը: Ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, վոր Շիրակացու աշխատութիւն այդ մասը դեռ վոր վորի կողմից չի հրատարակված, ուստի և անհրաժեշտ ենք համարում բերել այստեղ այդ գլուխն ամբողջութեամբ:

«Զինչ է ԱՄԻՍՆ»

Տեսանելով առաջնոցն գլուխնն լցեալ և մաշեալ, իմացան գանցաւորութիւն կենաց իւրեանց, ասացին թէ ի մեզ պատկեր: Եւ դարձեալ, զինչ են ամիսք, և կամ ո՞վ եղ զանուանս նոցա: Անուանք ամսոցն ոչ էին յիսկզբանէ, այլ՝ սկսեալ յԱզամայ մինչև ի Մովսէս՝ զգարնանամուտն տարեմուտ անուանէին՝ ամենայն ազգք. և ամսոց անուանք ոչ գոյր, բայց միայն զառաջինն լուսինն զգարնանն առաջին լուսին անուանէին. և զինի՛ Բ-րդ լուսին և Գ-րդ և Դ-րդ մինչև ցԺ-րորդ և զողջուն ամն այսպիսի անուամբ վարէին մինչև ի մուտն գարնանային և դարձեալ յառաջինն դառնային: Իսկ անուանք ամսոց երբեցեւոցն ի Մովսէս անուանեցան, որ և կարգեաց զլրումն զատկաց նոցա, որ աւր էր իւրց նոցա յԵրիպտոսէ. և զամենայն տաւնս նոցա նա կարգեաց: Իսկ վասն այլոց ազգացդ ամսոց յայտնի ուրեք ոչ գտաք՝ թէ յո՞ւմէ աւրինադրեցան՝ յիմաստասիրաց թէ ի թագաւորաց, զի բազում ամիսք այն են՝ զոր թագաւորք յիւրեանց անունն անուանեցին: Առաջին կայսրն Հոռմայ, Գայիոս, որ կոչեցաւ Յուլիոս, սա ի թագաւորին իւրում, զԿինտիլոս ամսոյ, յուլիս անուանեաց ի վերայ անուան իւրոյ և վասն ծննդեան իւրոյ ի նոյն ամիսն: Նոյնպէս և Օգոստոս Բ-որդ կայսրն զհեկիտոս ամիս՝ յաւգոստոս անուանեաց իւր անունն և վասն ծննդեան իւրոյ ի նոյն ամիսն. նոյնպէս և այլ ամիսքդ անուանեցան յումէ և իցէ, զոր աւելորդ համարիմ կարգաւ ասել: Բայց զամիսքդ հայոց ասացից՝ զի հայ ամսոցդ անուանք յառաջ քան զդնել թուականին հայոց էին: Եւ ոչ քան զայն միայն, այլ և յառաջ քան զամարդեգութիւն քանին աստուծոյ անուանեալ էին ամիսքդ այդքիկ. և այս է պատճառն:

Ձի Հայկ ումն անուն աղեղնաւոր Կսկայ, յազգէ Յարեթի, որդոյ Նոյի, եկեալ ի Բարեղունէ՛ եկեալ տերեաց Կայոց և բնակեալ ի Կայս. և յանուն նորա կոչեցան Հայք, նոյնպէս որդւոց և դստերաց իւրոց եղ անուանս. գոր առեալ Կայոց գանուանս ուստերաց և դստերաց նորա եղին ի վերայ ամսոցդ՝ վասն մեծարանաց Կարն և գաւակացն (ընդգծումն իմն և.—Ս. Ա.) և են այսօրեկ՝ Նաւասարդի, Հոռի, Սահմի և Մահեկի. Արեգ և Մարերի դստերը էին Հայկին... Իսկ մարգաց և հարաւանց, զոր այժմ անկի կոչեն՝ այս ի գործոց անուանեցան՝ զի ընդ այն ժամանակս ամառնայինը էին սորա»։ (ՀՍՄՀ մատենագր. ձեռ., թիվ 2180, թերթ 523ա-բ)։

Շիրակացու այս աշխատութեանը, վորի վերնագրում պարզ հիշատակված և «Անանիայի Շիրակունւոյ համարող»-ի աշխատութեան լինելը, վնչ մի կասկած չի թողնում այլևս, վոր Շիրակացու ժամանակ Մովսես Խորենացու աշխատութեանն արդեն գրված պատրաստ մի աշխատութեան ևր, Շիրակացին ծանոթ և յեղել Խորենացուն և ոգտվել և նրանից։

Հին հայկական մատենագրութեան մեջ Հայկի առասպելի հիշատակութեան յերրորդ փաստն և այս (Խորենացի, Սերեոս և սա), չհաշված Ստովածաշնչում և Թեյոնի մոտ յեղած հիշատակութեանները, վորոնք թարգմանութեաններ են։ Ուշ շրջանի մյուս բոլոր հեղինակներն ոգտվում և կրկնում են իրենց աշխատութեաններում այս հիշատակութեանները։ Ի միջի այլոց, Շիրակացու աշխատութեանից բերված այս գլխից մեծ չափով ոգտվել և վանականը։

Շիրակացին՝ Հայկի առասպելը, անկասկած, ոգտվել և Խորենացուց։ Շիրակացու բերած այս առասպելի կառուցվածքն ու շարագրութեանը վնչ մի կասկած չեն առաջացնում, վոր նա վնչ թե բանավոր տեղեկութեանների հիման վրա յի գրել այդ, այլ ոգտվել և Խորենացուց։ Շիրակացու՝ Սերեոսից (ժամանակակից հեղինակից) ոգտվելու վերաբերյալ, իհարկե, խոսք լինել չի կարող։ Նշանավոր հայագետ գիտնական Ստ. Մալխասյանն իր կազմած Սերեոսի պատմութեան համեմատական տեքստի առաջաբանում անհերքելի փաստերով ապացուցել և, վոր Սերեոսն ևս ոգտվել և Խորենացուց¹։ Նորագույն ուսումնասիրութեանների ար-

¹ Տես «Սերեոսի եղիսկոպոսի պատմութիւն», չորրորդ տպագրութ., հրատ. Արմֆանի, 1939 թ., Ստ. Մալխասյանի առաջաբանը։

Շիրակացու աշխատութեան այն եջը, ուր բերված և Հայկի առասպելը։

դյուռնքները, այսպիսով, դալիս են լիովին ապացուցելու թորենացու՝ հին հեղինակ լինելու փաստը: Թորենացու ժամանակի վերջնական վորոշման համար այժմ մնում է քննության առնել Թորենացու «Պատմութիւն հայոց»-ում Հայաստանի չորս մասի բաժանված հիշատակվելու, Հովհաննես Մաղաղասից ու Սեդրես տրոսի վարքից ոգտվելու փաստերը և վերջնականապես լուծել այդ հեղինակի ժամանակը: Երբեքային իր՝ Թորենացուց ոգտվելու փաստերով սահմանադրում է Թորենացու ժամանակի վերջին սահմանը: Այժմ մնում է Թորենացուն փնտռել այդ ժամանակից առաջ յեղած տարածության մեջ:

Մեր վերև բերված փաստերը հնարավորություն են տալիս բացատրելու «Աշխարհացոյց»-ի և Թորենացու պատմության մեջ նկատվող այն նմանությունները, վորոնք մատնացուց են արված Սալաթյանցի, Մարկվարտի և ակադ. Հ. Մանանդյանի աշխատություններում: Նմանությունները պարզ ցույց են տալիս, վոր վնչ թե Թորենացին է ոգտվել «Աշխարհացոյց»-ից, այլ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակ Անանիա Երբեքային է ոգտվել Թորենացու պատմությունից: Նկատվող կարևոր նմանությունները մենք չենք ուզում բերել այստեղ, հետաքրքրվողն այդ կզանի ակադ. Հ. Մանանդյանի «Թորենացու առեղծվածի լուծումը» աշխատության մեջ, սակայն Երբեքային Թորենացու «Պատմութիւն»-ից ոգտվելու փաստը ցույց տալու համար մենք անհրաժեշտ ենք համարում բերել այստեղ յերկու համեմատություն միայն:

«Բայց զնախասացեալ Կինն Անոյ ընակեցուցանէ [Տիրբան] որդւովք իւրովք յանդորութեան սղառուածի փրածին մեծի լերինն: (Զորմէ լեալ ասեն յահադին իմն շարժմանէ. զոր պատմեն՝ որք բաղմաշընութեամբ հրամառ Պտղոմեայ ասպարիւսօք զընակութիւնս մարդկան չափեցին...»:

(Թոր., I, 30, էջ 83)

«Մքանչելի է և աշխարհն [ձենաց] առատութեամբ ամենայն պտոց, և

«Որ պէս Պտղոմէոս Կղաւդէոս չափեալ արպարիզօք զամենայն ընակութիւնս մարդկան...»:

(«Աշխարհացոյց»-ի Վեկու. հրատ., էջ 587)

«... և լինի անդ (ձենաց աշխարհում) դարիճենիկ և կասիմոն, ի

գեղեցիկ բուսովք զարդարեալ, քրքմաւէտ և սիրամարգաշատ և բաղմամետաքս, անբաւութիւն յամուրաց և հրէշից, և որ էշայծեմունսդ անուանեն. ուր հառարակաց կերակուր ասեն զաւեգ պատուական և սակաւուց ճաշակելիս՝ զփասեան և զպոր, և այլք այսպիսիք»:

(Թորենացի, II, 81, էջ 223)

Կասիա լեռնէ, և սկիւթիկոն՝ որ է ատրադոյն ինքնեղ. և ունի հրէշ, և մուշկ, և շիրամարգ շատ, և այլ հաւս պիտանիս, և քրքուժս անբաւս. մինչ զի հեծեալ ոքի սպիտակ զերդակ ձիով... Լինի ապրիշում շատ և ազնիւ քան զամենայն երկիր»:

(«Աշխարհացոյց»-ի Սուբր. հրատ., էջ 46)

ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ՅԵՎ ԶԱՔԱՐԻԱ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ ԶԼԻՆԵԼՈՒ ԽՆԴԻՐԸ

Թորենացու ժամանակը վորոշելու հարցում ակադ. Հ. Մանանդյանի կարևոր կովաններից մեկը, ինչպես հայտնի յե, Յերուսաղեմի թիվ 413 ձեռագրում պահված «Զաքարիա կաթողիկոսի և Մովսէսի ի փոխումն Աստուածամաւրն եւ պատկերի նորին» ձառն է հանդիսանում: Այդ ձառը հիմք է տվել նրան յենթադրելու, վոր Թորենացին և Զաքարիա կաթողիկոսը ժամանակակից հեղինակներ են, վորովհետև նրանք, ակադ. Հ. Մանանդյանի կարծիքով, միասին են գրել այդ ձառը ու նրանց անունները միասին են հիշատակված տվյալ ձառի վերնագրում, իսկ վորովհետև մեզ ճշտությամբ հայտնի յե Զաքարիա կաթողիկոսի ժամանակը (=855—876 թ. թ.), ուրեմն, յենթադրել է նա, այդ նույն ժամանակի մարդ պիտի լինի նաև Թորենացին¹:

Զաքարիա կաթողիկոսին և Թորենացուն վերադրվող այդ ձառի հիման վրա ակադ. Հ. Մանանդյանը կռահել է նաև, վոր այդ ձառում աստվածածնի պատկերի մասին յեղած տեղեկությունները հավանական է և քաղված լինեն Մովսէս Թորենացուն վերադրված «Պատասխանի թղթոյն Սահակայ» աշխատությունից, վորը Վենետիկի միաբանության կողմից հրատարակված է Թորենացու «Մատենագրութիւնք»-ի մեջ: «Միանգամայն սակայն հավանական է, —ասում է ակադ. Հ. Մանանդյանը, —վոր այդ թղղ-

¹ Տես «Թորենացու առեղծվածի լուծումը», էջ 157, նաև նույն աշխատության վերջում տեղավորված ուսերեն և գերմաներեն լեզուներով գրված թեզերը:

Թու՛մ մեջ բերված Աստվածածնի պատկերի մասին տեղեկությունները քաղված են, իրոք, «Մովսես քերթող»-ի, այսինքն՝ Սորենացու համապատասխան գրվածքից, վորը նա գրել էր Ջաֆարիա կաթողիկոսի հետ միասին (ընդգծումն իմն է.—Ս. Ա.) և վորը հիշատակված է Յերուսաղեմի թիվ 413 ձեռագրում»¹:

Ակադ. Հ. Մանանդյանը Յերուսաղեմի այդ ձեռագիրն ինքն անձամբ չի տեսել: Նա այդ աշխատության վերնագրի հետ ծանոթացել է միայն Գ. Զարբանալյանի «Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն» աշխատության մեջ՝ Զաքարիայի և Սորենացու գրական ժառանգության առթիվ բերված փոքրիկ հիշատակությունից, ուստի և նա իր գրած հարցերի վերջնական լուծումը թողել է կատարել հետագայում, յերբ կուսումնասիրվի Յերուսաղեմի մատենադարանի ձեռագիրը: Նա ասում է. «Այս խնդիրը վերջնականապես պարզելու համար անհրաժեշտ է, իհարկե, համեմատել «Պատասխանի թղթոյն Սահակայ» գրվածքը «Ի փոխումն Աստուածամաւրն և պատկերի նորին» վերոհիշյալ յերկի հետ, վորը գտնվում է Յերուսաղեմի մատենադարանում»²:

Սորենացուն և Զաքարիա կաթողիկոսին վերագրվող այս ձառի հնագույն մի ընդորինակություն, բացի Յերուսաղեմի մատենադարանից, բարեբախտաբար, պահվել է նաև մեր մատենադարանում: Նա այժմ մեր ձեռքի տակ է և հնարավոր է կատարել այդ համեմատությունը:

Սորենացու և Զաքարիա կաթողիկոսի այդ ձառը պարունակող ՀՊՄՀ մատենադարանի ձեռագիրն ունի XIII դարի գրչություն: Նրա գրիչն ու գրչության վայրը անհայտ են: Այդ տեքստն ունի հետևյալ վերնագիրը. «Զաքարիա(յ)ի հա(յ)ոց կաթողիկոսի և Մուսիսի Գերթողի ասացեալ ի փոխումն Աստուածամաւրն և պատկերի նորայ»: Ձեռագրի նյութը թուղթ է: Գրված է միասյուն, գեղեցիկ բոլոր գրով: Ձեռագիրը կրում է ՀՊՄՀ մատենադարանի 2042 (2054) համարը:

Զաքարիա կաթողիկոսին և Սորենացուն վերագրվող այդ տեքստի ուսումնասիրությունից պարզվում է, վոր Սորենացին և Զաքարիան վճիթ իրար ժամանակակից հեղինակներ են հան-

դիսացել և իրար հետ միասին կազմել են այդ տեքստը, այլ մի յերրորդ անձնավորություն կատարել և կոմպիլիացիա—վերցրել է Սորենացու և Զաքարիայի առանձին աշխատություններից իր ցանկացած հատվածները, միացրել է և վերնագրում դրել Սորենացու և Զաքարիա կաթողիկոսի անունները (այսինքն այն հեղինակների անունները, վորոնցից նա ոգավել է իր այդ տեքստը կազմելու ժամանակ): Անհրաժեշտ է նշել, վոր կոմպիլիացիա կատարող այդ յերրորդ անձնավորությունը նպատակ չի ունեցել ձուլել Սորենացու և Զաքարիայի տեքստերը, խմբագրական մեծ փոփոխության չի յենթարկել, անգամ տեքստի լուսանցքներում մի քանի տեղ՝ անհրաժեշտ և համարել հիշեցնել, վոր տեքստի այս հատվածը Սորենացունն է, այս հատվածը—Զաքարիային: Սորենացուց վերցրած հատվածների զիմաց նա կրճատ նշանակել է «Մու», «Մու» և «Մովս», իսկ Զաքարիայինը—«Զք» կամ «Զաք»: Ի միջի այլոց, կոմպիլիացիայի այս տեսակն ինչ-վոր մի բացառիկ յերևույթ չէ մեր մատենագրության մեջ: Այս նույն ձևով կատարվել է կոմպիլիացիա նաև մի շարք այլ տեքստերում: Այսպես՝ ձեռագրերում մեզ հաճախ հանդիպում են քերականությունների այնպիսի տեքստեր, վորոնք կազմված են տարբեր ժամանակներում ապրող հեղինակների աշխատություններից վերցրած հատվածներից (Դավթի, Մամբրեյի, Ստեփաննոսի, Մովսեսի և ուրիշների), վորոնց անունները, ճիշտ վերև հիշված տեքստի նման, հիշատակվում են լուսանցքներում:

Մովսեսին և Զաքարիային վերագրվող այս տեքստի վճիթ մի հատվածից, ուղղակի կամ անուղղակի ձևով, չի յերևում, վոր Զաքարիան և Մովսես Սորենացին ժամանակակից մարդիկ են: Ձեռագրից չի յերևում նաև, վոր կոմպիլիացիա կատարող հեղինակը, վորը ժամանակագրական տեսակետից Սորենացուն և Զաքարիային համեմատաբար ավելի մոտիկ կանգնած անձնավորություն է, նրանց վրա նայի վորպես ժամանակակից հեղինակների: Այսպիսով, ակադ. Հ. Մանանդյանի այն յենթադրությունը, վոր Յերուսաղեմի թիվ 413 ձեռագրում յեղած «Զաքարիայի կաթողիկոսի և Մովսէսի ի փոխումն Աստուածամաւրն և պատկերի նորին» ձառը գրել են Զաքարիա կաթողիկոսը և Սորենացին վորպես ժամանակակից հեղինակներ, մատենադարանի նույն տեքստի ավելի հին ընդորինակության հիման վրա, չի հաստատվում:

¹ Հ. Մանանդյան, «Սորենացու առեղծվածի լուծումը», էջ 157:

² Նույն տեղում:

Այս նույն տեքստի ուսումնասիրութեան հիման վրա, սակայն, հաստատուում է ահաբ. Հ. Մանանդեանի մյուս յենթադրութեանը, վոր այդ ճառում ոգտագործված պիտի լինի Խորենացուն վերագրվող «Պատասխանի թղթոյն Սահակայ» աշխատութեանը: Մեր վերև հիշած կոմպիլիատոր հեղինակն իրոք վոր ոգտվել է Խորենացու նշված աշխատութեանից: Ավելի ճիշտ, այդ ճառի այն թուր հատվածները, վորոնք վերաբերում են Խորենացուն, վերցված է նրա «Պատասխանի թղթոյն Սահակայ» աշխատութեանից: Ի միջի այլոց, անհրաժեշտ է նշել, վոր Խորենացու «Պատասխանի թղթոյն Սահակայ» աշխատութեանը, ինչպես շատ ճիշտ նկատել է յեվրոպացի գիտնական Ֆետտերը¹, անվավերական է:

Իժևար է վորոշել կոմպիլիատոր հեղինակի՝ Մովսեսի և Զաքարիայի աստվածածնի վերափոխման ու նրա պատկերի վերաբերյալ գրած այս առանձին աշխատութեաններից ոգտվելու և նշված ճառը կազմելու ժամանակը: Համենայն դեպս, մեզ թվում է, այդ XII—XIII դարերից ավելի ուշ ժամանակներում չպիտի լինի:

Խորենացու «Պատասխանի թղթոյն Սահակայ» աշխատութեանից ոգտվելու փաստն ավելի ակնբախ դարձնելու համար անհրաժեշտ ենք համարում բերել յերկու տեքստերից զուգահեռ մի հատված:

(Զաքարիայ(յ)ի հա(յ)ոց կաթողիկոսի Մաւսիսի բերթողի ասացեալ ի փոխունն Աստուածամարն և պատկերի նորայ):

(Պատասխանի թղթոյն Սահակայ)

Մն || Նաստոն Ամինդարա որդի ծնաւ զՄաղմոն յաղգէ Յուզայ, և յորժամ անցոյց Յեսու ընդ Յորդանայի ջրերիցն. զբանակն և զկործանելն Երեքովի ապրեցուցանէն զԲանաբ պոռնիկ. զոր առեալ Մաղմոն իւր կնութեան. քաղաք շինէ զԲեղանէմի սահմանս Յուզայ. և ծնանէր զԲոոս. և Բոոս առ իւր կին զՀուսթ

«... և Նաստոն ծնանի զՄաղմոն: Այս Մաղմոն իշխան էր ցեղին Յուզայ, յորժամ անցոյց Յեսու ընդ Յորդանան զորդիսն Իսրայէլի, զերկոտառան ցեղիցն բանակաւ և ի կործանման Երեքովի, ապրեցուցեալ Յեսու զԲանաբ պոռնիկն, ետ զնա ի կնութեան Մաղմոնի. և քաղաք շինէր սա ինքեան զԲեթղանէմ ի գե-

Մովսէսի զինով աւելիցի հաղորդաւրհնութեան արդարոց. և ի Հուսթա ծննդենէն ծնաւ ազգ տանն Դաւթի. և ի նոցա զաւակէն ծնաւ քրիստոս. և Բոոս ծնաւ զՈվբէթ. և յՈվբէթ ծնաւ զԵսսէ. և Յեսսէ զԴաւթ մարգարէն. հոգով սրբով ասաց ոչ ինչ կրօնքն իշխանս Յուզայ: Իսկ Երբաթա բացումն ասէ. վասնզի ի նմա Երանելին Սամուէլ աւծանէր զԴաւթի թագաւոր Աստուածաին. զոր մարգարէն կանխաւ ճարեալ ի քէն ելցէ ինձ իշխան որ հովեսցէ զժողովուրդ իմ զԻսրայէլ. մեծ նահապետին Յակոբաւ լցաւ աւրհնութիւն որ ասաց. մի պակասեսցէ իշխանս Յուզայէ. մինչև ի գալն որոյ իւր է թագաւորութիւն. և նա է ակնկալութիւն հեթանոսաց. ոչ վասն Դաւթի ասացաւ մարգարէութիւն. այլ որ ի զաւակէ Դաւթի էաւ զճըմարիտ մարդեղութիւն. ի Բեղղանէմ որ կոչեցաւ քաղաք Դաւթի ծնաւ ի սուրբ կուսէն. ի սմա բացաւ դուռն տիեզերաց տեսանել զորարչական բանն մարմնովն ճարտասպէս. որ է առաջին քաղաք զաւառին. Յուզայ ի քէն ելցէ ինձ իշխան. ոչ ըստ Դաւթի. կամ այլ ըստ թագաւորացն ասացաւ, որք միում Իսրայէլի տիրեցին. այլ ի Բեթղանէմ ծնելոյն ի կուսէն. որ տիրեաց տիեզերաց աստուածաբար. զի մի հրէայքն միայն ճոխացին մարդեղութեամբն. առաջին հաւատալ ի Քրիստոս. զի և հեթանոսաց անմաքուր կանայք ի դատեցացն Իսրայէլի յաջորդեցին մաքրութիւն Ռահաբ. Հուսթ և Թամար. զի և հեթանոսաց ժողովուրդն պարծեսցին. այսպէս ունելով նախամայր սրբոյ կուսն. զի վորպէս հրէայքն թագաւորովն պարծին և նահապետքն. սուրբ կուսին նախաբարք. նմանապէս և սուրբ եկեղեցի

տինս Յուզայ. և ի սմանէ ծնանէր զԲոոս. և Բոոս առ կին զՀուսթ մովսէսից, և ի նմանէ ծնանէր զՈվբէթ, և Ովբէթ ծնանի զԵսսէ, Յեսսէ ծնանի զԴաւթի: Սա է մարգարէին հոգեխառն խոստովանութիւնն. «Ոչ ինչ կրսեր ես յիշխանս Յուզայ: Իսկ եվրաթա՝ թարգմանի բացումն, վասն զի ի սմա և Սամուէլ օծեալ իւրով զԴաւթի, զոր մարգարէն նախաճառեալ, «Ի քէն ելցէ ինձ իշխան որ հովեսցէ զժողովուրդ իմ զԻսրայէլ»:

Մեծի նահապետին լցաւ օրհնութիւն, անպակաս ասացեալ պետ ի Յուզայէ, մինչև ի գալն որոյ իւր է թագաւորութիւնն, և նա է ակնկալութիւն հեթանոսաց: Ոչ վասն Դաւթայ ճառեալ զայս մարգարէացաւ, այլ վասն որ ի զաւակէ Դաւթի ճըմարիտ էաւ զմարմաւորութիւնն: Ծնալ ի սուրբ կուսէն ի Բեթղանէմ որ Դաւթի կոչեցաւ քաղաք: Ի սմա բանայր դուռն տեսնելու տիեզերաց, զարարչական բանն մարմանալ ճարտար, որ առաջին է, և ոչ կրսեր քաղաք զաւառանին Յուզայ: «Ի քէն ելցէ ինձ իշխան», ոչ է ըստ Դաւթայ և կամ ըստ մաքուր թագաւորաց ճառեալ, որք միայնում Իսրայէլի տիրեցին, այլ ի Բեթղանէմ ի կուսէ ծնեցելոյ, և տիրեալ տիեզերաց աստուածաբար: Եւ զի մի հրէայքն ճոխացին միայն ինքեանց զմարմաւորութիւնն հաւատալով, զի և ի հեթանոսաց անմաքուր կանայք զըստերաց Իսրայէլի յաջորդեցին մաքրութիւն, Թամար, Բաթաբ, Հուսթ. զի և հեթանոսաց պարծեսցի ժողովարան, այսպիսի ունելով նախաբար սրբոյ կուսին: Զի որպէս Հրէայք պարծին թագաւորք և նահապետք, նույնպէս և եկեղեցի սուրբ ինդացեց տեղեան, Թամա-

¹ Տես «Հայկական աշխատասիրութիւնք հայագէտ պ. Ֆէթթէրի», թարգմանութեամբ Հ. Տաշյանի, 1895 թ., էջ 98—101:

Handwritten text in Armenian script, likely a historical document or manuscript. The text is dense and covers most of the page.

Զաքարյայրս և Սովսես քերթողին վերագրվող ճառի առաջին յերևուր:

տեղովն. Հոութաւ. || և Ռահարաւ. և
Թամարաւ. և զեկեալ փրկութիւն
նոցա առնելով ընդ թագաւորսն
և ընդ նահապետսն զմեծ և զառաջին
կանայսն զԲեղղանէմ հառաքակաց
արար. զաստուածընկալ այլն հա-
ւաստապէս զաստղն անջատակի.
զմոզսն անորիշ. զմարմնացեալ բանն.
յերկակի մասանց. յառաքինի կա-
նանց որ ի հեթանոսաց. ի թագա-
ւորացն և նահապետացն որ յիսրա-
յելի. ի սրբոյ կուսէն հասարակաց

բաւն, Բախարաւն, Հոութեան: Եւ
զերենլի փրկութիւնս նոցա առնելով
ընդ թագաւորս և ընդ նահապետս,
որպէս զմեծ և զառաքինի կանայս,
զԲեթղեհէմ հասարակարար զաս-
տուածընկալ այլն, հաւաստապէս
զաստղն, անջատակի զմոզսն, անո-
րիշ զմարմնացեալ Բանն Յերկակոզմ
մասանց, յանառաքինի կանանցն
որք ի հեթանոսաց, ի թագաւորաց
և ի նահապետաց որք յիսրայէլէ, ի
սրբոյ կուսէն հասարակաց փայլեալ

փայլեաց անմուտ արեգակն, որ Չա-
հաւորեաց զընթանուր տիեզերս ա-
մենայն. . . »:

անմուտ արեգակնն, Չահաւորեաց
զընդհանուր տիեզերս . . . »:

(Զեռագիրը թիվ 2042 (2054), թերթ
325ա—բ):

(Մովսէսի Խորենացոյ, Մատենա-
դրութիւնք, Վենետիկ, 1865 թ., եջ
286—87, «Պատասխանի թղթոյն Սա-
հակայ»):

Համեմատությունից պարզ յերևում է, վոր այդ յերկու տեքստերում էյական տարբերություններ չկան: Յեղած տարբերությունները զըչական բնույթ ունեն: Ներկա ճառը կազմող հեղինակը, ինչպես շատ ճիշտ կոտակել և ակադ. Հ. Մանանդյանը, վերցրել է Խորենացու «Պատասխանի թղթոյն Սահակայ» աշխատությունից: Սակայն, կրկնում ենք, ակադ. Հ. Մանանդյանի մյուս յեղրակացությունը՝ նշված ճառի հիման վրա Խորենացուն Չաքարիտ կաթողիկոսի ժամանակակից մարդ համարելը, ինչպես ցույց ենք տվել վերևում, չի հաստատվում:

«ՄՂՈՆԱԶՖԻ»-Ն «ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՑ»-Ի
ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆ Ե

«Մղոնաչափք»-ի և «Աշխարհացոյց»-ի մեջ յեղած կապի վրա կանգ է առել արդեն ակադ. Հ. Մանանդյանը իր «Խորենացու առեղծվածի լուծումը» աշխատության մեջ (եջ 84—89) և հիմնվելով «Աշխարհացոյց»-ի ու «Մղոնաչափք»-ի աշխարհագրական անունների նմանության վրա, հնարավոր է համարել «Մղոնաչափք»-ը «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի գործ լինելը, միայն այն վերապահությամբ, վոր այդ զրվել և վնչ թե 7-րդ դարում, այլ ավելի ուշ—9-րդ դարում: Ակադեմիկ Հ. Մանանդյանի հիմնական կովանը, վոր հիմք է տվել յենթադրելու, թե «Մղոնաչափք»-ը Շիրակացու ժամանակից ուշ, IX դարում գրված աշխատանք է, հանդիսացել և «Ալողա» և «Բասարա» քաղաքների հիշատակումը «Մղոնաչափք»-ում, վորոնք առևտրական կարևոր կենտրոններ էյին դառել և կարող էյին հիշվել 7-րդ դարից հետո: Յերևում է, ակադ. Հ. Մանանդյանը ծանոթ է միայն «Աղվէսագրքի» և ՀԽՍՀ մատենագրարանի 2679 և 1737 թվակիր ձեռագրերի «Մղոնաչափք»-երի հետ, վորոնք լավ որինակներից չեն: Նա իր տրամադրության տակ չի ունեցել ՀԽՍՀ մատենագրարանի «Մղոնաչափքեր»-ի լավագույն մյուս որինակները, վորոնք հիմք կտային ավելի համարձակ յեղրակացության:

ՀիսՍՀ մատենադարանի 30 ձեռագիր «Մղոնաչափք»-երի ուսումնասիրութեան արդյունքները այժմ գալիս են լիովին հաստատելու ակադ. Հ. Մանանդյանի յեզրակացութեանը՝ «Մղոնաչափք»-ը «Աշխարհացոյց»-ի հավելված լինելու հարցում: Պարզվում է, Վոր «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը վերջացնելով աշխարհագրութեան շարագրութեանը, իրոք շարունակել է «Մղոնաչափք»-ը՝ ցանկանալով համառոտ ձևով տալ գլխավորապես Արեւիկքի աւետարական կարևոր մագիստրալները և նրանց վրա գտնվող առանձին կարևոր քաղաքները՝ մղոնաչափերով: Ուսումնասիրողները գործը հետագայում հեշտացնելու համար անհրաժեշտ ենք համարում տալ այստեղ ՀիսՍՀ մատենադարանի ձեռագրերի «Մղոնաչափք»-ի ընդլուրդաֆիան՝ դասավորված ժամանակագրական կարգով:

1. «Վասն գիտութեան մղոնաչափաց»:—Ընդորինակված է 971 թվին: Գրիչը—Ղուկասն է (Դավթի վորգին): Ամենահին հայկական մեզ հասած թղթե ձեռագիրն է: Գրված է միասյուն միջին մեսրոպյան յերկաթագրով: «Մղոնաչափք»-ը շարունակվում է զբամական չափերով (տես թիվ 2679 (102), թերթ 206ա):

2. «Մղոնահամարք երկրաչափութեան»:—Ընդորինակված է XIII դ.: Գրիչը—Սարգիսն է: Վերջում ունի «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ վերջաբանը: Գրված է թղթի վրա, միասյուն, բոլոր գրով (տես թիվ 4166, թերթ 209ա-բ):

3. «Մղոնաչափք»:—Գրված է պահպանակի վրա: Գրչութեան ժամանակը հայտնի չի: Պահպանակին կից ձեռագիրն ունի 1353 թ. զբչութեան: Գրված է թղթի վրա, միջին մեսրոպյան գրով (տես թիվ 5600, վերջին պահպանակը):

4. «Յ(ա)ղ(ա)զս Մղոնաց»:—Ընդորինակված է 1413 թ. Թովմա Մեծոփեցու կողմից: Վերջինիս մի հիշատակութեանից յերևում է, Վոր նա արտագրել է Խլաթա վանքում գտնվող մի հին ձեռագրից: Ձեռագրի նյութը—թուղթ է: Գրված է միասյուն, բոլոր գրով: «Մղոնաչափք»-ը շարունակվում է Շիրակացու ծանրութեան չափերով (տես թիվ 599, թերթ 51ա-բ):

5. «Յաղագս երկրաչափութեան»:—Ընդորինակված է Մատթեվոս վարդապետի կողմից, XV դարում: Գրված է թղթի վրա, բոլոր գրով (տես թիվ 5184, թերթ 57բ):

6. «Մղոնահամարք այս են»:—Ընդորինակված է Վարդանի

վորդի Դավթի կողմից: Գրչութեան թվականը—1443 թ. է: Գրված է թղթի վրա, միասյուն, բոլոր գրով, տեղավորված է «Աշխարհացոյց»-ի հավելվածում (տես թիվ 582, թերթ 173բ—174ա):

7. «Մղոնաչափք»:—Ընդորինակված է XV դարում Պետրոս զբչի կողմից: Տեղավորված է «Աշխարհացոյց»-ի հավելվածում: Վերջում ունի ընծայական վերջաբան: Գրված է թղթի վրա, յերկսյուն, բոլոր գրով (տես թիվ 1267, թերթ 363բ—364ա):

8. «Մղոնաչափք»:—Ընդորինակված է 1597 թ. Ղազար Բաբերեցու կողմից: Տեղավորված է «Աշխարհացոյց»-ի հավելվածում: Վերջում ունի «Աշխարհացոյց»-ի ընծայական վերջաբանը: Գրված է թղթի վրա, յերկսյուն, նոսր գրով (տես թիվ 1486, թերթ 104բ):

9. «Մղոնաչափք»:—Ընդորինակված է XVI դարում: Գրիչն անհայտ է: Գրված է թղթի վրա, միասյուն, նոսր գրով (տես թիվ 3961, թերթ 28ա—29ա):

10. «Մղոնաչափք»:—Ընդորինակված է 1600 թ. Յերեմիա զբչի կողմից: Տեղավորված է «Աշխարհացոյց»-ի հավելվածում: Ձեռագիրը—թուղթ է, գրված է յերկսյուն, նոսր գրով (տես թիվ 2019, թերթ 291ա-բ):

11. «Մղոնաչափք»:—Ընդորինակված է 1608 թ., Պոլսում, Պետրոս զբչի կողմից: Տեղավորված է «Աշխարհացոյց»-ի հավելվածում: Ձեռագիրը—թուղթ է: Գրված է միասյուն, նոսր գրով (տես թիվ 5613, թերթ 299ա-բ):

12. «Մղոնաչափք»:—Ընդորինակել է Միմոն Կապուբը, Կեմբերգում, 1614 թ.: «Մղոնաչափք»-ն սկսում է փոքրիկ ծանոթութեամբ՝ մղոնական չափերի մասին, մի քանի տող խոսվում է ասպարեզական չափերի մասին և անցնում բուն տեքստին: «Մղոնաչափք»-ի այս տեքստն իր բովանդակութեամբ համապատասխանում է Ալիշանի ոգտագործած Սարգիս զբչի «Մղոնաչափք»-ին: Գրված է թղթի վրա, յերկսյուն, նոսր գրով (տես թիվ 20, թերթ 293—295):

13. [«Մղոնաչափք»]:—Ընդորինակված է 1624 թ. Աստվածատուր վարդապետի կողմից: Տեղավորված է «Աշխարհացոյց»-ի հավելվածում: Գրչությունը—բոլոր է: Գրված է թղթի վրա, յերկսյուն (տես 2748, թերթ 238ա-բ):

14. «Մղոնաչափք»:—Ընդորինակված է 1653 թ., Շոտթում:

Ձեռագիրը — թուղթ է: Գրութիւնը — նոտր է: «Մղոնաչափք»-ն իր վերջում պահել է «Աշխարհացոյց»-ի ընծայական վերջաբանը (տես 4205, թերթ 470ա):

15. «Մղոնաչափք»: — Ընդորինակված է 1657 թ. Ալեքսան քարի կողմից Նորաշենում: Տեղավորված է Վարդանի «Աշխարհացոյց»-ի հավելվածում: Գրված է թղթի վրա, միասյուն, բոլոր գրով (տես թիվ 1487, թերթ 50ա-բ):

16. «Մղոնահամարք այս են»: — Ընդորինակված է 1664 թ.: Գրիչն անհայտ է: Տեղավորված է «Աշխարհացոյց»-ի հավելվածում: Ձեռագիրը — թուղթ է: Գրված է յերկսյուն, նոտր գրով (տես թիվ 1717, թերթ 170ա-բ):

17. «Մղոնաչափք»: — Ընդորինակված է 1665 թ. Յեփրեմ Տաթևացու կողմից, Կեսարիայում: Տեղավորված է «Աշխարհացոյց»-ի հավելվածում: Գրութիւնը — նոտր է: Ձեռագիրը — թուղթ է (տես թիվ 2291, թերթ 105ա—106ա):

18. [«Մղոնաչափք»]: — Ընդորինակված է XVII դարում: Ձեռագրի գրիչն ու գրչութեան վայրն անհայտ են: Ձեռագրի նյութը — թուղթ է: «Մղոնաչափք»-ն իր վերջում ունի ընծայական վերջաբան (տես թիվ 1127, թերթ 227ա-բ):

19. [«Մղոնաչափք»]: — Ընդորինակված է 1672 թվին Նահապետ Շոռոթեցու կողմից: Տեղավորված է «Աշխարհացոյց»-ի հավելվածում: Վերջում ունի ընծայական վերջաբանը: Գիրը — նոտր է: Նյութը — թուղթ է: Գրութիւնը — միասյուն է (տես թիվ 3941, թերթ 280բ—281ա):

20. «Մղոնաչափք»: — Ընդորինակված է 1676 թ. Գրիգոր Յերեվանցու կողմից: Տեղավորված է «Աշխարհացոյց»-ի հավելվածում: Ձեռագրի նյութը — թուղթ է: Գիրը — նոտր է (տես թիվ 1864, թերթ 296ա—297ա):

21. «Մղոնաչափք»: — Ընդորինակված է 1677 թ. Սարգիս յեպ. Յեվզոկեցու կողմից, Յերուսաղեմում: Ձեռագրի նյութը — թուղթ է, գիրը նոտր է (տես թիվ 3657, թերթ 40ա-բ):

22. «Մղոնահամարք փանապարհաց ընդհանուր»: — Ընդորինակված է XVII դարում: Ձեռագրի գրիչն ու գրչութեան վայրն անհայտ են: Նյութը թուղթ է (տես թիվ 1737, թերթ 72բ—73ա):

23. «Մղոնաչափք»: — Ընդորինակված է 1691 թ. Ներսես սար-

կավազի կողմից: Ձեռագրի նյութը — թուղթ է: Տեքստը վերջում թերի յե (տես թիվ 1459, թերթ 190բ):

24. «Մղոնաչափք»: — Ընդորինակված է XVIII դ.: Ձեռագրի գրիչն ու գրչութեան վայրն անհայտ են: Նյութը — թուղթ է, գիրը — նոտր (տես թիվ 7190, թերթ 95բ—96ա):

25. «Մղոնաչափք»: — Ընդորինակված է 1722 թ. Ալեքսան քրչի կողմից: Նյութը — թուղթ է: Գիրը — նոտր է (տես թիվ 7993, թերթ 100բ):

«Մղոնաչափք»-ի ներկա բերլիոզրաֆիան լրիվ չի: ՀեՄՀ Պետ. մատենադարանի ձեռագրերում կան պատմագիտական այնպիսի ժողովածուներ, վորոնք դեռևս ուշադիր չեն նայված:

«Մղոնաչափք»-երի միջև գոյութիւն ունեցող կապը, կամ ինչպես, սովորաբար, ասվում է — ճյուղազրութիւնը, մենք դժվարանում ենք տալ, վորովհետև առանձին ընդորինակութիւնների միջև յեղած կապի պարզաբանումը, կոնկրետ հիշատակութիւնների բացակայութեան պատճառով, անհնար է:

Կարևոր հետևութիւնը, վոր կարելի յե հանել ՀեՄՀ մատենադարանի ձեռագրերում պահված «Մղոնաչափք»-երի ուսումնասիրութիւնից, դա նրանց ունեցած սերտ կապի հարցն է «Աշխարհացոյց»-ի տեքստի հետ: «Մղոնաչափք»-ի տեքստերի մեծ մասը ընդորինակված են «Աշխարհացոյց»-ի հավելվածում: Ուշադրութեան արժանի յե, վոր «Մղոնաչափք»-երը վորպես հավելված պահել են հատկապես «Աշխարհացոյց»-ի լավագույն և հնագույն որինակները (թիվ 582 և ուրիշները): Ծիշտ է, պատահում են պատմագիտական բովանդակութեամբ հնագույն այնպիսի ձեռագրեր ևս, ուր «Մղոնաչափք»-երը պատահում են «Աշխարհացոյց»-ից անդամահատված ձևով, սակայն այդ ժողովածուները սովորաբար պատմագիտական մանր նյութերի ժողովածուներ են և զրանց նպատակն է յեղել դանազան մատենագիրներից ծաղկաբաղ ձևով արված ներկայացնել տարբեր գիտութիւնների գծով հատվածներ միայն:

Կարևոր է նշել նաև, վոր «Մղոնաչափք»-ի ընդորինակութիւնները պարունակող ձեռագրերը սովորաբար պարունակում են նաև Շիրակացու մյուս աշխատութիւնները («Յաղագս կշոտց», «Յաղագս չափոց», «Յաղագս ընթացից արեգական», «Աստեղաբաշխական երկրաչափութիւն» և այլն): «Մղոնաչափք»-ի Շիրա-

կացու աշխատություններէ հետ և նրան կապակցված հանգեազալը, նրանց միջև գոյություն ունեցող կապի տեսակետից, անկասկած, ունի երկուսն նշանակութուն: Հետագայում այլ փաստերից մենք կտեսնենք, վոր «Մղոնաչափք»-ի այդպիսի կապակցութեան մեջ հանդիպելը պատահականությունն է:

Ուշադրութեան արժանի յե նաև այն, վոր վորոշ «Մղոնաչափք»-ի տեքստերը, անգամ այն դեպքում, յերբ անդամահատված դրութեան մեջ են ընդորինակված, իրենց կից պահել են «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի վերջաբանը:

«Մղոնաչափք»-ի «Աշխարհացոյց»-ի հավելված լինելու հարցում ամենակարևոր փաստը—այդ վորոշ «Աշխարհացոյց»-երի վերջում պահված հեղինակի մի հիշատակությունն է: Այդ հիշատակությունը պահել են մեր մատենագարանի մի շարք ձեռագրեր: Աշխարհագրութեան վերջում, այնտեղ, ուր վերջանում է Սյունացոց աշխարհագրութեանը («... կիսահաւք, կիսամարդք, անգլուխք») և սկսում «Մղոնաչափք»-ը, հեղինակն ամփոփում է հետևյալ խոսքերով. «Ահա կատարեցան ամենայն տիեզերք և պատմածք խաւսից և անհ կամիմ զչափ դորա համառօտել մղոնախաղաց ոտնաչափութեամբ՝ աւժանդակարար ասպարէզածէմ դիտաւորութեամբ»¹: «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը շատ պարզ հայանում է, վոր վերջացրել է «Ամենայն տիեզերք և պատմածք խաւսից»-ը և ցանկանում է այժմ նրա չափերը համառօտել «մղոնախաղաց ոտնաչափութեամբ»:

Այն մասին, վոր իրոք այդ հիշատակությունը «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակինն է և վնչ ուրիշ մեկինը, այդ պարզ յերևում է հեղինակի «Աշխարհացոյցի»-ի վերջում թողած վերջաբանից, վորի վրա մենք դեռ օտիթ կուսենանք կանդ առնել:

ՀնՍՀ մատենագարանի ձեռագրերում յեղած «Մղոնաչափք»-ի ուսումնասիրութեանից պարզվում է դարձյալ վոր մեզ հասած «Մղոնաչափք»-երն ունեն յերեք խմբագրութեան, վորոնցից ամենից հինը և արժեքավորը, դժբախտաբար, չի հրատարակված: «Մղոնաչափք»-ի այդ լավագույն ու հնագույն որինակը պահվել է ՀնՍՀ մատենագարանի 582 թվակիր ձեռագրի «Աշ-

խարհացոյց»-ի հավելվածում: Այս «Մղոնաչափք»-ը՝ մեզ հայտնի մյուս որինակներից տարբերվում է նրանով, վոր նա իբր մեջ չունի աշխարհագրական այն անունները, վորոնք ավելացվել են ուշ շրջանում: Այստեղ չկան, որինակ՝ վնչ Ակողա և վնչ ել Բասրա քաղաքները, վորոնք Խորենացու ժամանակի վորոշման հարցում մեր բանասիրութեան մեջ այնքան թշուրիմացութեաններէ պատճառ են դառել: Մենք անհրաժեշտ ենք համարում ընրել այս խմբի «Մղոնաչափք»-ի տեքստն ամբողջութեամբ.—

«Ի Դունա(յ) մղոն Մ մինչև ի Կարնո(յ) (բնագրում—Գարնո) քաղաք. անդի մղոն Ճ մինչև ի փոս աշխարհն Հա(յ)ոց և Յունաց. անտի մղոն Դ ի Կողոնիա բերդ քաղաքաց. անդի մղոն Ճ մինչև ի Նիոկեսարիա. անդի մղոն Ձ մինչև յԱմասիա. անդի մղոն ՃՂ մինչև ի Գանդր. անդի մղոն ՅԻ ի Պոնդպուլիս. անդի մղոն ՅԾ մինչև ի Տրապուլիս (բնագրում—Առիպուլիս). անդի մղոն ՌԾ մինչև յԱփրիկէ. անդի մղոն Զ մինչև ի Սեփսէ. անդի մղոն Ռ մինչև յՈվակիանոս ծով անծանօթ» (ՀնՍՀ Պետ. մատ. ձեռագիր № 582, թերթ 182բ—183ա):

«Աշխարհացոյց»-ի առաջին խմբի այս տեքստից յերևում է, վոր «Մղոնաչափք»-ը իր ներկա խմբագրութեամբ գրված է վոչ թե IX դարում, այլ VII դ. Խալիֆաթի նվաճումից առաջ:

Յերկրորդ խմբի «Մղոնաչափք»-երը — դրանք «Ազվէսագրում» հրատարակված «Մղոնաչափք»-երն են¹: Այդ խմբին է պատկանում նաև 971 թվին ընդորինակված ՀնՍՀ Պետ. մատենագարանի նշանավոր (թիվ 2879) ձեռագրի «Մղոնաչափք»-ը, վորի պատճենը մատենագարանից ուղարկվել է ակադեմիկ Հ. Մանանդյանին և վորը նա հրատարակել է: Այս «Մղոնաչափք»-ը նախորդի համեմատութեամբ խմբագրված որինակ է: Մեզ թվում է, վոր նրա խմբագրութեանը պիտի յեղած լինի 8-րդ կամ 9-րդ դարերում: «Մղոնաչափք»-ի այս տեքստում ավելացվել են առևտրական մագիստրալի նոր ուղղութեաններ և այդ մագիստրալի վրա բարձրացած վարչական ու առևտրական նոր այնպիսի քաղաքներ, վորոնք զարգանալ սկսեցին միայն Խալիֆաթի գերիշխանութեան վերջին շրջանում:

¹ Գիրք աշխարհաց և առասպելաբանութեանց, որ է Աղուեսագիրք, 1698, էջ 40—42:

¹ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի այս հատվածը տպագրվել է «Ազվէսագրում» «Մղոնաչափք»-ի հետ միասին:

Յերրորդ խմբի «Մղոնաչափք»-ը—այդ Ղ. Ալիշանի հիշած «Մղոնաչափք»-ն է, վորը խմբագրված է վոմն Սարգիս գրչի կողմից: Նա իր կողմից նախորդ «Մղոնաչափք»-ի վրա ավելացրել է ասպարիզական չափերը ևս: Այս խմբի «Մղոնաչափք»-ի տեքստը պահվել է ՀԽՍՀ Պետ. մատենադարանի թիվ 20 ձեռագրում: Անհրաժեշտ է նշել, վոր այս տեքստը, մեր կարծիքով, վերստին խմբագրվել է յերկրորդ խմբի «Մղոնաչափք»-ից:

Այսպիսով, մենք տեսնում ենք, վոր «Մղոնաչափք»-ի նախնական տեքստը խմբագրվել ու վերախմբագրվել է ուշ շրջանում: Խմբագրողները «Մղոնաչափք»-ում մտցրել են իրենց ժամանակի առևտրական մագիստրալի նոր ուղղութիւններն ու նրանց վրա բարձրացած առևտրական նոր կենտրոնները: «Մղոնաչափք»-ի տեքստում ուշ ժամանակում մտած այդպիսի կենտրոններից են հանդիսացել «Բասրա» և «Ակողա» քաղաքները, վորոնք թյուրք-մացարար կովաններ են ծառայել Խորենացուն ուշ շրջանը բերող բանասերների մոտ:

«Մղոնաչափք»-ի նախնական տեքստի ուսումնասիրութիւններից պարզ յերևում է, վոր «Մղոնաչափք»-ն իր նախնական խմբագրութեամբ գրված է VII դարում: Անհրաժեշտ է նշել, վոր այդ ժամանակում, հայկական մատենագիրներից միակ անձնավորութիւնը, վոր կարող էր գրադվել տարածութեան այդպիսի չափերով, կարող էր լինել միայն Անանիա Շիրակացին:

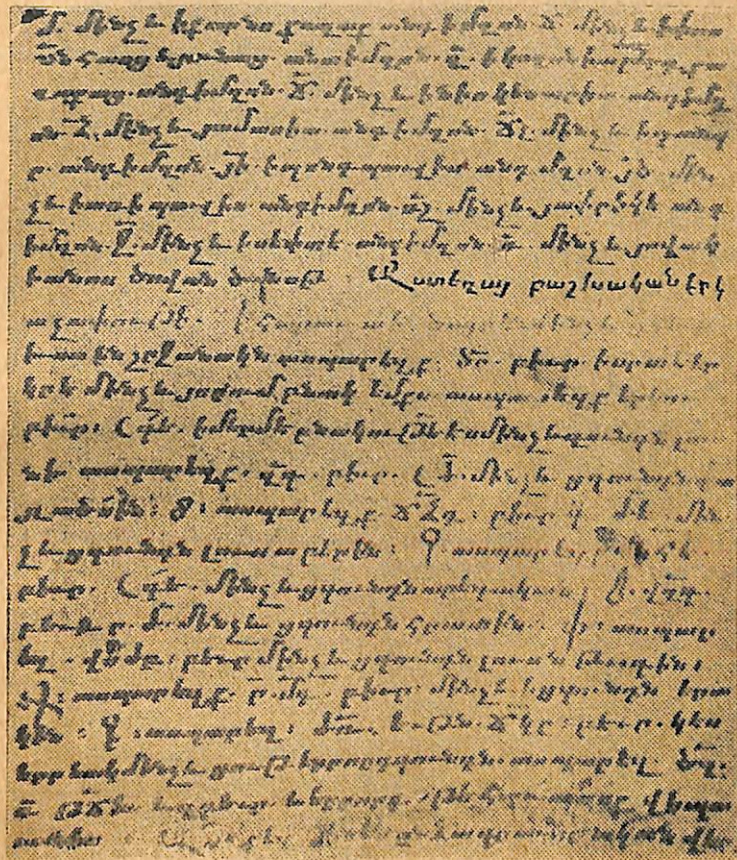
«Մղոնաչափք»-ի սկզբնաղբյուրների նոր ուսումնասիրութիւնը, ինչպես տեսնում ենք, հաստատում է Ղ. Ալիշանի «Մղոնաչափք»-ի հնութեան մասին վաղուց հայտնած այն կարծիքը, վոր «Հեղինակն՝ թուր Անանիա Շիրակացին, եթէ չիցէ հնագոյն քան զնա ոք, զի գրի է ընդ գործս սորա և ընդ աշխարհագրութեան Խորենացոյ»¹:

ԱՍՏՂԱԲԱՇԵԱԿԱՆ ՅԵՐԿՐԱԶԱՓՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀԽՍՀ Պետ. մատենադարանի հնագույն ձեռագիր «Աշխարհացոյց»-ների ուսումնասիրութիւններից պարզվում է, վոր «Աշխարհացոյց»-ի տեքստը «Մղոնաչափք»-ով չի վերջացել: «Մղոնաչափք»-ը շարունակվել է աստղաբաշխական բովանդակութեամբ:

¹ Ղ. Ալիշան, Այբբան, էջ 412:

ունեցող մի այլ նյութով, վորի վերնագիրն է «Աստղաբաշխական երկրաչափութիւն»: ՀԽՍՀ Պետ. մատենադարանի ձեռագիր «Աշխարհացոյց»-ների հնագույն վորոշ օրինակների «Մղոնաչափք»-երն իրենց կից պահել են այդ նյութը: Այդպիսի ձեռագրերից են թիվ 582, 5154 և 1717:

Մատենադարանի թիվ 582 ձեռագրի «Աշխարհացոյց»-ի շարունակութիւնը հանդիսացող Շիրակացու «Աստղաբաշխական երկրաչափութիւնը»

Աստղաբաշխական բովանդակութեամբ ունեցող այս նյութը, վորքան մեզ հայտնի յի, դեռ չի հրատարակված: Նա չի ողտագործած նաև առանձին ուսումնասիրութիւնների մեջ: Անհրաժեշտ էնք համարում բերել այդ տեքստն ամբողջութեամբ:

Ի հարաւա(յ)ին ծայրէն մինչև ցհեւիւսա(յ)ին շրջանակն ասպարէզք ԾԸ բիւր. Ի սրտէ երկրէ մինչև յորում բնակեմքս՝ ասպարէզք երկու բիւր ՇԳէ. Ի մերմէ բնակութենէս մինչև գունդն լուսնի՝ ասպարէզք ՂԳ բիւր ՇԺ. մինչև ցգունդն փայլածսին՝ ասպարէզք ՃԶԳ բիւր ԳԺէ. մինչև զգունդն լուսաբերին՝ ասպարէզք ՆՀէ բիւր ՇԳ է. մինչև ցգունդն արեգական՝ ՎՂԳ բիւր (այստեղ «բիւր»-ը գրված է հնագույն «բիւր» ձևով, թողնում ենք այնպես, ինչպես բնագրումն է) Ժ. մինչև ցգունդն հրատին՝ ասպարէզ(ք) ՎՈԺԲ բիւր. մինչև ցգունդն լուսնթագին ասպարէզք ԲԾԳ բիւր մինչև Ի ցգունդն երեակին (բնագրում — երակին)՝ ասպարէզ(ք) ԺՌ. եւթն ճԿԸ բիւր կէս, երբեակ. մինչև ցութերբորգ գունդն՝ ասպարէզ(ք) ԾԶԹ ԹՃՆ և զբիւր և երբորգ. թէ հաւատայ ոք վիպասանիս» (ՀՆՍՀ Պետ. մատ. ձեռագիր թիվ 582, թերթ 183ա):

Աստղաբաշխական այս նյութը հետաքրքիր է վնչ միայն այն տեսակետից, վոր նա աստղաբաշխութեան պատմութեան և ընդհանրապես կուլտուրայի պատմութեան համար արժեքավոր նյութ է, այլ վոր նա խոշոր չափով ոգնում է մեզ պարզելու նաև «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը: Նյութի բովանդակութեանը նայելով, առանց դժվարութեան համարձակ կարելի չէ ասել, վոր զրա հեղինակը ուրիշ վնչ վոք չի կարող լինել, քան Անանիա Շիրակացին: Հին հայկական մեզ հայտնի մատենագրերից նա յե միայն, վոր կարող էր կատարած լինել աստղաբաշխական այդ բարդ հաշիվները՝ փորձերով վորոշել յերկրագնդի մյուս մոլորակների միջև գոյութեան ունեցող հեռավորութեան չափը:

ՀՆՍՀ Պետ. մատենագրարանի վորոշ ձեռագրերում այդ նյութը հանդիպում է մեզ «Աշխարհացոյց»-ից անջատված գրութեամբ, «Մղոնաչափք»-ի հետ միասին, կամ բոլորովին առանձին, բայց միշտ Շիրակացու աշխատութեանների շարքում: Նման ձեռագրերից է, որինակ, ՀՆՍՀ Պետ. մատենագրարանի 13-րդ դարի գրչութեան ունեցող մի հետաքրքիր ձեռագիր, վորը գտնվում է թիվ 4166-ի տակ (տես թերթ 209ա—բ): Այս ձեռագրում մեր հիշած աստղաբաշխական նյութը տեղավորված է «Մղոնաչափք»-ից

հետո, Շիրակացու աշխատութեանների շարքում: «Մղոնաչափք»-ի վերնագիրն է—«Մղոնահամարք երկրաչափութեան», իսկ աստղաբաշխական նյութինը—«Աւազաչափութիւն»:

ՀՆՍՀ Պետ. մատենագրարանի թիվ 4166 ինչպես և այլ ձեռագրերում, «Մղոնաչափք»-ի և աստղաբաշխական այլ նյութի՝ Շիրակացու աշխատութեանների շարքում ընդորինակվելը, անկասկած, պատահականութեան չէ: Նա ասպացուցում է միևնույն հեղինակի գործ լինելու փաստը:

Աստղաբաշխական այս նյութի Շիրակացուն պատկանելու վերաբերյալ բարեբախտաբար, մեզ հասել է մատենագրական մի պարզ վկայութեան: ՀՆՍՀ Պետ. մատենագրարանի թիվ 2492 (թերթ 51ա) և 4284 ձեռագրերում աստղաբաշխական այդ նյութի վերնագրում շատ պարզ հիշված է Շիրակացու անունը—«Անանիայի Շիրակացոյն ասացեալ է, հայոց վարդապետի, յաղագս բարձրութեան երկնից»: Աստղաբաշխական այս նյութը «Աշխարհացոյց»-ի տեքստի աստղաբաշխական նյութի համեմատութեամբ խոշոր փոփոխութեան է յենթարկվել միջնադարյան ընդորինակողների կողմից, նրա միջ մտել են մեծ չափով ախթարական տարրեր, սակայն հիմնական բովանդակութեանը մնացել է նույնը:

Մատենագրական այս տեղեկութեանը, մենք կարծում ենք, կարևոր փաստ է «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը վորոշելու հարցում: Յեթե «Մղոնաչափք»-ը «Աշխարհացոյց»-ի շարունակութեանն է կազմել, իսկ «Օդաչափք»-ը («Աստղաբաշխական երկրաչափութիւն»-ը)—«Մղոնաչափք»-ի, իսկ այդ անկասկած է, յեթե վերջինը հայտնի յե Շիրակացու անունով, պարզ է, վոր ամբողջ աշխատութեան հեղինակը—Շիրակացին է: «Աստղաբաշխական երկրաչափութիւն»-ը, ինչպես և «Աշխարհացոյց»-ը, հնագույն ընդորինակող գրիչներին հայտնի յե յեղել Շիրակացու անունով, սակայն հետագայում անդամահատվելուց հետո «Աստղաբաշխական երկրաչափութիւն»-ը պահել է իր նախկին հեղինակի անունը, իսկ «Աշխարհացոյց»-ը—վնչ:

«ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՅՑ»-Ի ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

«Աշխարհացոյց»-ի տեքստի վերլուծման հիման վրա, բնասիրութեան մեջ մատնացուց են արվել արդեն մի շարք աղբյուրներ, վորոնք ողտագործել է «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը:

Նշվել է՝ Պապպոս Աղեքսանդրացու «Երկրագրութիւն»-ը, Պտոմեոսի «Տիեզերագրութիւն»-ը, Կոստանդին Անտիոքացու (Կոսմաս Հնդկաշու հայտնի աշխարհագրագետի, ինչպէս ապացուցել է պրոֆ. Բ. Պատկանյանը) «Քրիստոնէական տեղագրութիւն»-ը, «Աղեքսանդրի գիրքը», Հովհաննէս Մաղաղասի «Ժամանակագրութիւն»-ը և այլն: Վեճ է յղել միայն մի աղբյուրի շուրջը— Պտղեմեոսի շուրջ— «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակն անմիջապէս և ոգտվել Պտղեմեոսից, թե միջնորդաբար, Պապպոսի միջոցով: Սեն-Մարտենը¹, պրոֆ. Բ. Պատկանյանը² և ակադ. Հ. Մանանդյանը³ հիմնվելով «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի արած այն հիշատակութեան վրա, վոր Պապպոսը համառոտել և Պտղեմեոսից («Եւ առաւել յարտաքս կոյս քան զայս չէ ուրուք զեզը երկրի տեսեալ և կամ գիտացեալ, որպէս ասէ Պտղեմեոս. այլ անծանօթ կոչի երկիր և ովկիանոս: Յորոյ ինքնադիր բոլորակին տիեզերագրութեանցն առեալ Պապայ Աղեքսանդրացույ համառոտաբար երկրագրութեամբ, յորմէ մեր ծայրաքաղ արարեալ գրեցաք...») (եջ 587—588), յենթադրել են, վոր «Աշխարհացոյց»-ի հայ հեղինակն անմիջապէս չի ոգտվել Պտղեմեոսից:

Սուքրյանը հանգել է հակառակ յեզրակացութեան: Նրա կարծիքով, մեզ հասած «Աշխարհացոյց»-ի հայերեն տեքստը Պտղեմեոսի աշխատութեան համառոտ թարգմանութիւնն է: Նա անգամ իր հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ը վերնագրել է «Géographie de Moïse de Corène d'après Ptolémée».

«Աշխարհացոյց»-ի հայկական տեքստը Պտղեմեոսի աշխարհագրութեան համառոտ թարգմանութիւնն համարելը, պարզ է, վոր ճիշտ չէ: Այս հարցում միանգամայն ճիշտ է ակադ. Հ. Մանանդյանի դիտողութիւնը Սուքրյանին: «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը, ճիշտ է, խոշոր չափով ոգտվել և Պտղեմեոսից, սակայն նա ոգտվել է վորոշ գրութիւններում միայն և վոչ ամբողջապէս համառոտել նրա աշխարհագրութիւնը:

Ճիշտ չեն, սակայն, նաև Սեն-Մարտենը, պրոֆ. Բ. Պատկանյանը և ակադ. Մանանդյանը, վորոնք կարծում են՝ թե «Աշխարհացոյց»-ի հայ հեղինակն անմիջապէս չի ոգտվել Պտղեմեոսից: «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը, մեր կարծիքով, իր տեքստում

¹ Sant-Martin, Mémoires, II, էջ 304—305:

² Проф. К. Паганов, Армянская география VII в., стр. IV—V.

³ Պրոֆ. Հ Մանանդյան, Խորենացու տեղգծվածի լուծումը, էջ 23:

շատ պարզ վկայում է իր՝ Պտղեմեոսից ոգտվելու մասին: «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակն իր առաջաբանում, այնտեղ, ուր նա խոսում է ովկիանոսի մասին և բերում է Կոստանդին Անտիոքացու և Պտղեմեոսի կարծիքներն ովկիանոսի մասին, պարզ հայտնում է իր Պտղեմեոսից անմիջապէս ոգտվելու մասին. «Եւ ոչ միայն զայրեցեալ զօտեաւն ասեն զովկիանոսս, այլ և զամենայն իսկ երկրով շուրջ գոլ. զոր և Կոստանդինոս անտիոքացի ի քրիստոնէական տեղագրութեան ասէ յաղագս տապանին անցանելոյ յարեկեան երկրէն առ մեզ ի մէջս կոյս: Բայց Պտղեմեոս, որոյ արք բաղմաշրջութեամբ զամենայն չափեցին, ոչ ասեն շուրջ լիսնել զովկիանոսս, այլ ի մի կողմանէ յանկեան հիւսիսոյ յարեմտից...» (եջ 589, տող 12—21): Կամ թե չե՛ մի այլ հատվածում «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը խոսելով Երջանիկ Արաբիայի մասին, հետեյալն է գրում: «Իսկ միջոց աշխարհի բնակութիւն մարդկան՝ Պտղեմեոս զերջանիկն Արաբիա ասէ, բայց ես ոչ հաւատամ» (եջ 592, տող 27—29): Պարզ է, վոր «Աշխարհացոյց»-ի հայ հեղինակն անմիջապէս և ոգտվել Պտղեմեոսից և դրա համար ել հայտնում է՝ թե այդ «ասում է Պտղեմեոսը», այլապէս՝ հարկ չէր լինի այդ ձևով Պտղեմեոսին հիշելը:

«Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի Պտղեմեոսից ոգտվելու, և ընդհանրապէս, նրա ոգտված հիմնական աղբյուրների մասին, սակայն, կա մատենագրական մի պարզ վկայութիւն, վորի վրա ուշադրութիւն չեն դարձրել մեր բանասերները:— ՀԽՍՀ Պետ. մատենագրարանի ձեռագիր «Աշխարհացոյց»-ների վորոշ որինակներ, ինչպէս ասել ենք, պահպանել են մատենագրական մի կարեւոր հիշատակութիւն: «Աշխարհացոյց»-ի աղբյուրների մասին հիշատակութիւն պարունակող մատենագրական այդ տեղեկութիւնը փաստորեն «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի ընծայական վերջաբանն է, ուր և նա հիշում է իր ոգտագործած աղբյուրները: «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի այս վերջաբանը հասել է մեզ մի քանի խմբագրութեամբ: ՀԽՍՀ Պետ. մատենագրարանի թիվ 1267 ձեռագրի «Աշխարհացոյց»-ում նա ունի հետեյալ բովանդակութիւնը. «Այս յինէն ընծայ քեզ գրատրական, զերծանեալ ի Պորփիրի ներգործութենէն և զեզգեղիոյ մղոնական գրամատիկոս տառիցն և ի բազմավէպ պատմութենէն Պապայ Աղեքսանդրացու: Ո՛ղջ լեր ի տէր» (թերթ 364ա):

Սրանից մասամբ տարբերվում է թիվ 582 խմբի ձևագրի «Աշխարհացոյց»-ի վերջաբանը. «Այս քեզ յինէն ընծա(յ) գրաւորական՝ վերծանեալ ի Պորփիւրի ներգործութենէն և գեղեղեալ ի Պատողմէական գրամարտիկոս տառիցն, և ի բազմավէպ պատմութենէն Պապա(յ) Աղեքսանդրացի(յ), ինչ լեր» (թիւրթ 183ա-ը): Վերջո՞ւ ձևագիր «Աշխարհացոյց»-ներն այս վերջաբանը վերջանում է վնչ թե «ողջ լեր» բառերով, այլ «ողջ լեր, իմաստուն» բառերով (տե՛ս ձևագիր թիւ 5613 թ., 299բ):

«Աշխարհացոյց»-ի այս վերջաբանից առաջին համառոտված որինակը հայտնի չե յեղել Ղ. Ալիշանին, նա այդ մասին ակնարկում է իր «Այրարատ» աշխատութեան մեջ¹: Ակադ. Հ Մանանդյանն այդ տեղեկութիւնը համարում է հետաքրքիր, սակայն գտնում է, վոր դա «... կարոտ և դեռ գրական ու ավելի պարզ ապացոյցներէ»²: Այժմ ՀԽՍՀ Պետ. մատենադարանի ձեռագրերից բերված մատենագրական այս կոնկրետ տեղեկութիւնն այլևս, կարծում ենք, կասկած չի թողնում հեղինակի հիմնական աղբյուրների նկատմամբ: «Աշխարհացոյց»-ի ընծայական այս վերջաբանից շատ պարզ հետևում է, վոր «Աշխարհացոյց»-ի աղբյուրները, հիմնականում, յերեք են հանդիսացել՝ Պորփիւրի ներածութիւնը, Պապայոս Աղեքսանդրացու «Երկրագրութիւն»-ը և Պատղեմեոսի «Տիեզերագրութիւն»-ը: Այսպիսով՝ Պատղեմեոսից ոգտվելու հարցը, կարծում ենք, լուծվում է վերջնականապէս:

Պարզվում է նաև, վոր բանասիրութեան կողմից նշված մյուս բոլոր աղբյուրները՝ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի կողմից ոգտագործվել են միջանկյալ ձևով—նա չի հիշատակում այդ մասին իր հիմնական աղբյուրների շարքում:

Ընծայական այս վերջաբանը, սակայն, վկայում է նաև մի այլ տխուր փաստի մասին—«Աշխարհացոյց»-ի տեքստի անդամահատման մասին: Ընծայական այս վերջաբանից, ինչպես տեսնում ենք, ոգտագործված հիմնական աղբյուրներից առաջին տեղը տրվում է Պորփիւրի ներածութեանը: «Աշխարհացոյց»-ի տեքստի ուշագիւր քննութիւնից պարզվում է, վոր Պորփիւրի ներածութիւնից, վորը հավանական է տիեզերագիտական բո-

¹ Ղ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 412:

² Հ. Մանանդյան, Խորհնացու առեղծվածի լուծումը, էջ 89:

վանդակութիւն է ունեցել, գրեթե վոչինչ չկա: Հարց է առաջ գալիս, ապա ինչո՞ւ չե «Աշխարհացոյց»-ի հայ հեղինակը Պորփիւրի անունը հիշում վորպէս հիմնական աղբյուր, միթէ սա թյուրիմացութիւն է: Կարծում ենք, վոր վնչ: Ամբողջ խնդիրն այն է, վոր «Աշխարհացոյց»-ի, սկզբից անդամահատվել, անջատվել է Շիրակացու տիեզերագիտական բովանդակութիւն ունեցող ինչ վոր մի աշխատութիւն:

Հասել է արդէ՞ր մեզ «Աշխարհացոյց»-ին նախորդող տիեզերագիտական բովանդակութիւն ունեցող այդ մասը և Շիրակացու «Յաղագս երկնային շարժմանց» աշխատութիւնը վորևէ կապ չունի նրա հետ,—գովար է ասել: Առայժմ մի բան միայն համոզված կարելի չե պնդել, վոր «Աշխարհացոյց»-ին նախորդող տիեզերագրական բովանդակութիւն ունեցող տեքստն անդամահատվել է:

ԿՈՏՈՐԱԿԻ ՅԵՎ «С» ՏԱՌԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՇԻՐԱԿԱՅՈՒ
«ՅԱՂԱԳՍ ԿԱՏԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱՐՈՂՈՒԹԵԱՆՆ ՅԵՎ ԿԵՐՊԻՅ
ՀԱՐՅՄԱՆ» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ ՈՒ «ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՑ»-Ի ՄԻՋԵՎ

«Աշխարհացոյց»-ի Շիրակացուն պատկանելու վերաբերյալ կա մի ուրիշ ավելի կարևոր փաստ, վորի վրա դեռ իր ժամանակին կանգ է առել Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը—դա մի համարիչից ավելի ունեցող կոտորակների նման ձևով գործածութիւնն է Շիրակացու «Յաղագս կատարման համարողութեանն և կերպից հարցման» աշխատութեան և «Աշխարհացոյց»-ի միջև:

«Աշխարհացոյց»-ի առաջաբանում, ինչպէս հայտնի չե, կա այսպիսի մի հատված «Բայց օղաչափութեամբ է մասն հինգ հարիւր ասպարէզ . . . չորեքիւսի. որպէսզի լինել մասինն եւթանասուն և մի մղոն, չորք եւթն է քսան և ութ» (Վենետ. հրատ., էջ 588): Պրոֆ. Բ. Պատկանյանը «Աշխարհացոյց»-ի սուսերեն թարգմանութեան մեջ, այդ տեղում կանգ է առել և խոստովանվում է, վոր իր համար այդ հատվածը պարզ չեր: Նա այդ հատվածը թարգմանում է յենթադրար հետևյալ ձևով. «Так что в градусе заключается 71 миля; (а четыре стороны квадратной мили) равняются 28 аспарезам, ибо 4 раза 7 составляет 28» («Այնպէս վոր մասը պարունակում է 71 մղոն,

«Աշխարհացոյց»-ի հետ մի ձեռագրում գտնվելով, խառնվել են թերթերը, և հետագա գրիչներն արտագրել են յերկու տարբեր տեղում: Ինչպիսի ձևով ել մտած լինի այս տեքստը «Աշխարհացոյց»-ի առաջաբանում, այդ այնուամենայնիվ վկայում է մի փաստի մասին, վոր յերկու տեքստերի հեղինակներն ել միևնույն անձնավորութուն են և այդ անձնավորութունը—Շիրակացին է:

«Աշխարհացոյց»-ի և Շիրակացու «Առ խոստացեալսն» աշխատութեան մեջ նկատվում են բազմաթիվ բառերի և հատվածների նմանութուններ: Մենք անհրաժեշտ ենք համարում բերել այդ նմանութուններից մի քանի որինակներ:

«Աշխարհացոյց»

«... Աստուծոյ հրամանն բաւական է ունել զեզեր ջրոյն անծանօթ ծովու՝ ոչ պիտոյացեալ երկրի, եւ զեզերս սպառուածի անծանօթ երկրի...»

S., էջ 9

«... զի երկրքին դտանին յաստուածային գիրս, եղբար եւ յոգնաբար ասացեալ, «Ժողովեացին ջուրքդ է ժողով մի. եւ ի ժողովս իւրեանց», եւ թէ «Ժողովս ջուրցն կոչեաց ծովս»:

S, էջ 8

Նմանութունները, կարծում ենք, անվիճելի յեն:

Այսպիսով, «Աշխարհացոյց»-ի՝ Շիրակացու ժամանակ գրվելու, լեզվական նմանութունների, աստղաբաշխական ու յերկրաչափական բարձր պատրաստականութեան, մաթեմատիկական յուրահատուկ նշանների գործածութեան և մի շարք այլ փաստեր վկայում են, վոր «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը Անանիա Շիրակացին է: Այժմ արդեն պարզվում է, թե վորքան իրավացի է յեղել պրոֆ. Բ. Պատկանյանը, վորը կոտակ է այդ մասին առաջին անգամ:

Հարց է առջ գալիս—ինչպե՞ս է, վոր Շիրակացու այս կարեւոր աշխատութեան մասին հիշատակութեան չի պահվել ժամանակագրական տեսակետից ավելի մոտ կանգնած հայկական մատենագրերից վորեւ մեկի, հատկապես X—XI դարերում ապրող մատենագրերի մոտ, վորոնք պիտի վոր ծանոթ լինեյին «Աշխարհացոյց»-ի՝ Շիրակացու աշխատութեան լինելու փաստի հետ: Հին հայկական մատենագրութեան ուշադիր քննութեանց պարզվում է, վոր նման հիշատակութուն մեր մատենագրութեան մեջ պահվել է, միայն թե «Աշխարհացոյց»-ի նախնական վերնագիրը մեր բանասիրութեանը ծանոթ չլինելու հանգամանքով է, վոր ճիշտ չի հասկացվել յեղած այդ հիշատակութունը:

X—XI դարի հայկական մատենագրերից՝ Շիրակացու՝ տարբեր գիտութունների ասպարիզում գրած աշխատութեանները մենք թվարկած ու արժեքավորված ենք գտնում XI դարի նշանավոր հայ գիտնական Գրիգոր Մագիստրոսի մոտ: Նա իր մի նամակում՝ ուղղված Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսին, հետեյալն է գրում. «Փոխան Յիսուսի, համարձակիմք... (հայցել) զգիրս Անանիայի Շիրակայնոյ, որ բազում աշխատութեամբ և յածաչու խոնջմամբ հաւաքեալ ի բազմազան և յօքնաբեղուն մատենից յորում և ենթակայացեալ են ոչ միայն քառիցն արհեստք այլ բոլոր էակացն խոկմունս... յորում մթերեալ են տոգորք աստուածային, և ենթակայացեալ ամենայն արհեստի մակացութեան և նախադասեալ է թուականութեանն և երաժշտականութեանն՝ որք են ի տարրորդ քանակէ տարակացեալք. իսկ երկրաչափաբանն (ընդդուռն մերն է—Ա. Ա.) և աստղաբաշխութեանն, որք են ի շարունակ քանակէ, և զկնի այսոցիկ յարամանեալք արհեստք և մակացութիւնք, մատենագրութիւնք և զբէ եթէ ամենայն բոլոր վարժումն հոկտորական, թէպէտ և մասնաւոր զգիտեստական զօրէն գործասէր մեղուի ամբարեաց ի մեղունոցի այդր ի բազմավէտ մատենագրից Գաղղէացուց և Յունաց և ամենայն ազգաց առ ի ծանօթ լինելոյ, որք նախ քան զայնոսիկ հաւաքեալն մատեանս, մակացու եղեալ իմաստասիրութեան...»¹:

¹ Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, հրատ. Կ. Կոստանյանցի, Աւերսանդրատու, 1910, էջ 8:

Այստեղ ուշադրութեան արժանի յե Շիրակացու անունով «Երկրաչափութիւն» աշխատութեան հիշատակման փաստը: Մագիստրոսի խոսքն այստեղ, անկասկած, յերկրաչափական ինչ վոր փոքրիկ հատվածի մասին չե, այլ կարևոր մի աշխատութեան: Բայց Շիրակացու անունով մեզ հասած այդպիսի մի աշխատութեուն հայտնի չե: Մեր բանասիրութեունն այդ հարցի վրայով լռութեամբ և անցել, հավանական և, յենթադրելով՝ թե նա կորած մի աշխատութեուն և: Սակայն մենք արդեն մեր աշխատութեան սկզբներում ցույց ենք տվել, վոր «Աշխարհացոյց»-ի առաջին գլխի վերնագիրը յեղել և «Երկրաչափ»: Պատահական զուգահեռութեուն և արդէ՞ք սա: Կարծում ենք վոր՝ վնչ: Գրեգոր Մագիստրոսի Շիրակացու անունով հիշած «Երկրաչափ»-ը — դա հենց «Աշխարհացոյց»-ն և, վորի վերնագիրը յեղել և «Երկրաչափ», վորպիսի վերնագրեր պահել են մեր մատենագրարանի ընտիր գրչութեուն ունեցող յերկու ձեռագիր «Աշխարհացոյց»-ները, վորոնցից մեկը գրված և Լոռիի Ագուր գյուղում, իսկ մյուսը — Մոկաց յերկրի Սուրս գյուղում (տես թիվ 1583 (1663), թերթ 145ա և թիվ 3160 (1035), և՛ 596) ձեռագրերը:

ՅԵՁՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Խորենացուն վերագրվող տպագիր և ձեռագիր «Աշխարհացոյց»-ների ուսումնասիրութեունից պարզվում և, վոր մեզ հասած հայտնի «Աշխարհացոյց»-ի ընդորինակութեուններից համեմատաբար լավագույն և հնագույն տեքստեր են հանդիսանում ՀԽՍՀ Պետ. մատենագրարանի թիվ 3160 և 582 գրչագրերը: Նրանցից առաջինն ընդորինակել և Կարապետ գրիչը, իսկ յերկրորդը — Վարդան գրիչը:

2. Կարապետ և Վարդան գրիչների որինակներից յերևում և, վոր «Աշխարհացոյց»-ի տեքստերը խմբագրվել են ուշ շրջանի ընդորինակողների կողմից: Նրանց մեջ մտել են մեծ քանակութեամբ ընդմիջարկութեուններ: «Աշխարհացոյց»-ի վորոշ հատվածներ յենթարկվել են հապավման ու աղավաղման: Այդ թերութեուններից, ինչպես պարզվում և, զուրկ չե նաև Սուքրյանի հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ տեքստը:

Կարապետ և Վարդան գրիչների «Աշխարհացոյց»-ի համե-

մատութեան հիման վրա հնարավոր և այժմ ուղղել Վենետիկյան հրատարակութեան «Աշխարհացոյց»-ի մեջ տեղ գտած մի շարք սխալներ և աղավաղումներ:

3. «Աշխարհացոյց»-ը սխալմամբ և Խորենացուն վերագրվել ու նրա անունը «Աշխարհացոյց»-ի վերնագրում հիշատակվել ուշ շրջանի ընդորինակող գրիչների կողմից: ՀԽՍՀ Պետ. մատենագրարանի 1600 թ. առաջ գրված «Աշխարհացոյց»-ներից և վոչ մեկի վերնագրում չի հիշատակվում Խորենացու անունը: Բացառութեուն և կազմում XV դարում ընդորինակված Պետրոս-գրչի որինակը, վորի վերնագրում սակայն, ինչպես պարզվում և այդ նույն վերնագրի ուշագիր քննութեունից, Խորենացու անունը ավելացված և XVIII դարի գրչութեամբ:

4. Ֆրանսիացի գիտնական Սեն-Մարտենի հայտնած այն կարծիքը, վոր գոյութեուն և ունեցել յերկու Խորենացի, վորոնցից առաջինը ճիշտ Խորենացին և (V դարի), իսկ յերկրորդը — սուտ (IX—X դարի) չի հաստատվում մատենագրական նոր տվյալներով:

5. «Աշխարհացոյց»-ի, ինչպես և նրա ոգտագործած աղբյուրների վերնագրերի ուսումնասիրութեունից պարզվում և, վոր «Աշխարհացոյց»-ի հավանական վերնագիրն և հանդիսացել «Երկրաչափ»-ը: Այս վերնագիրը պահպանել են Լոռիի Ագուր գյուղում և Մոկաց յերկրի Սուրս գյուղում ընդորինակված «Աշխարհացոյց»-ները:

6. Մատենագրարանի հնագույն ձեռագրերի ուսումնասիրութեունից յերևում և, վոր Սեն-Մարտենի «Աշխարհացոյց»-ը X դար հասցնելու համար բերված բոլոր կովանները («Յօզու ուսաց», «Շադախ», «Դոխմ» և այլն), ինչպես ճիշտ նշվել և արդեն բանասիրութեան մեջ, ընդմիջարկութեուն են հանդիսացել: XVll դարից սիրութեան մեջ, ընդմիջարկութեուն են հանդիսացել: XVll դարից առաջ ընդորինակված ՀԽՍՀ Պետ. մատենագրարանի «Աշխարհացոյց»-ներից վնչ մեկի տեքստում մենք չենք հանդիպում Սեն-Մարտենի մոտ կովան հանդիսացող աշխարհագրական այս անունները:

7. Մարկվարտի յենթագրութեունը, վոր Սուքրյանի հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ի տեքստում Խորասանի շրջանների շարքում հիշված «Գճակատան»-ը դա աղավաղված ձևն և «Գճակ» և «Ասան» շրջանների և այդ անունները կարող եյին հայտնի

դառնալ և հիշատակվել այդ նույն տերիտորիայում 737 թ. տեղի ունեցած թուրք-արաբական մեծ կռվից հետո միայն—վոչնչով չի հիմնավորված: Յես առաջարկում եմ աղավաղված այդ անուններն ուղղել «Ման», «Շանջակտան» ձևով:

8. «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակին IX դար շարժող բանասերների բերած ապացույցները չեն հաստատվում գրչագիր «Աշխարհացոյց»-ների ուսումնասիրութեամբ: Այսպես, պարզվում է, վոր Գալիիայում Ֆրանկները «հօօր» չեն հիշատակված, Բասրա և Ակոզա քաղաքների հիշատակութեանը այն ձևով, ինչ ձևով մեզ հանդիպում են ապագիր «Աշխարհացոյց»-ի տեքստերում—ընդմիջարկութեան և, «Աշխարհացոյց»-ի տեքստում արարելուն տերմիններ չկան և այլն:

9. «Աշխարհացոյց»-ի տեքստի ուշադիր քննութեանից յերևում է, վոր «Աշխարհացոյց»-ը VII դարում ապրող հեղինակի գործ է: Նա գրված է Հայաստանն արարական Խալիֆաթի կողմից վերջնականապես դեռ չնվաճված ժամանակ:

10. Ակադ. Հ. Մանանդյանի այն յենթադրութեանը, թե «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը Խորենացին է, վորովհետև նրան է հատուկ բնորոշ այնպիսի դարձվածքների գործածութեանը, վորոնք հանդիպում են միայն «Պատմութիւն հայոց»-ում և «Աշխարհացոյց»-ում, չի հիմնավորվում: Ակադ. Հ. Մանանդյանի մեջ բերված «բնորոշ» այդ դարձվածքները («գիտեմ», «կարծեմ», «ինձ թուի», «հաւանեալ եմ», «ճշմարիտ է», «ասեմ», «գրեմ», «սկսաց»), գործ են ածվել նաև Շիրակացու աշխատութեաններում:

11. Շիրակացու և «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի մեջ աշխարհագրական անունների և հայացքների տարբերութեաններ չկան: Պարզվում է, վոր Շիրակացին ևս ծանոթ է յերկրագունդը կրող լինելու տեսութեան հետ, հասարակած ասելով նա հասկացել է յերկնային ծիրը, ծովի և ծովակի շփոթումը գրչութեան աղավաղում պիտի լինի, և այլն:

12. VII դարում կազմած Անանուն հեղինակի ժամանակագրութեանից (վորը պահվել է ՀՍՄՀ Պետ. մատենադարանի 971 թվի ընդորինակած գրչագրում) և Շիրակացու մինչև այժմ ամբողջութեամբ դեռ չտպագրված «Տիեզերագիրութեան» մի հատվածից պարզ յերևում է, վոր Խորենացին Շիրակացուց առաջ

ապրած հեղինակ է, ուստի և չեր կարող գրած լինել ներկա խմբագրութեամբ մեզ հասած «Աշխարհացոյց»-ը:

13. Ակադ. Հ. Մանանդյանի կարծիքը՝ «Մոտնաչափ»-ն «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի գործ լինելու և «Աշխարհացոյց»-ի շարունակութեան հանդիսանալու հարցում, հաստատվում է ՀՍՄՀ Պետ. մատենադարանի «Աշխարհացոյց»-ների հնագույն գրչագրերում պահված մատենագրական փաստացի հիշատակութեամբ: Վորոշ «Աշխարհացոյց»-ների վերջում պահվել է մի փոքրիկ հիշատակութեան, ուր հեղինակը պարզ հայտնում է, վոր ինքը վերտակութեան, ուր «Աշխարհացոյց»-ի շարագրութեանը և այժմ սկսում է ջացրել և «Աշխարհացոյց»-ի շարագրների չափերը մղոններով: համատեղել առանձին քաղաքների չափերը մղոններով: Նա

14. «Աշխարհացոյց»-ը «Մոտնաչափ»-ով չի վերջացել: Նա շարունակվել է աստղաբաշխական բովանդակութեան ունեցող մի այլ նյութով, վորի վերնագիրն է «Աստղաբաշխական երկրաչափութիւն»: «Աշխարհացոյց»-ի շարունակութեանը կազմող աստղաբաշխական այդ նյութը «Աշխարհացոյց»-ի գլուխներից մեկն է հանդիսացել, բայց հետագայում ընդորինակողները կողմից և աստղաբաշխական այդ նյութը բարբախտանդամահատվել է: Աստղաբաշխական այդ նյութը բարբախտանդամահատվել է հնագույն «Աշխարհացոյց»-ներից մի քանի-բար, պահպանվել է հնագույն «Աշխարհացոյց»-ներից մի քանի-սի շարունակութեան մեջ: Այդ նյութը, վորքան մեզ հայտնի է, մինչև այժմ դեռ չի հրատարակված:

Վորոշ ձեռագրերում աստղաբաշխական այդ նյութը պատահում է «Աշխարհացոյց»-ից անջատված վիճակում: ՀՍՄՀ Պետ. մատենադարանում կան աստղաբաշխական այդ նյութը պարունակող գրչագրեր, ուր վերնագրում, վորպես հեղինակ, հիշատակված է Անանիա Շիրակացին:

15. «Աշխարհացոյց»-ը վերջացել է հեղինակի ընծայական վերջաբանով, վորից յերևում է, վոր «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակն իր աշխատութեանը նվիրում է վոմն իմաստասերի:

16. Նույն հիշատակարանում «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը հիշում է իր ոգտագործած աղբյուրները: Պարզվում է, վոր «Աշխարհացոյց»-ի հիմնական աղբյուրներ են հանդիսացել՝ Պտղոմեոսի «Տիեզերագրութիւն»-ը, Պապպոս Աղեքսանդրացու «Երկրամետի» «Տիեզերագրութիւն»-ը, Պապպոս Աղեքսանդրացու «Աշխարհացոյց»-ի գրութիւն»-ը և Պորփյուրի ներածութեանը: «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի Պտղոմեոսից անմիջապես ոգտվելու հարցը լուծվում է դրականապես:

դառնալ և հիշատակվել այդ նույն տերիտորիայում 737 թ. տեղի ունեցած թուրք-արաբական մեծ կռից հետո միայն—վոչնչով չի հիմնավորված: Յես առաջարկում եմ աղավաղված այդ անուններն ուղղել «Ման», «Շանջակտան» ձևով:

8. Աշխարհացոյց»-ի հեղինակին IX դար շարժող բանասերների բերած ապացույցները չեն հաստատվում գրչագիր «Աշխարհացոյց»-ների ուսումնասիրութեամբ: Այսպես, պարզվում է, վոր Գալիիայում Ֆրանկները «հզոր» չեն հիշատակված, Բասրա և Ակոդա քաղաքների հիշատակութունը այն ձևով, ինչ ձևով մեզ հանդիպում են սուրբ «Աշխարհացոյց»-ի տեքստերում—ընդմիջարկութունն է, «Աշխարհացոյց»-ի տեքստում արարներն տերմիններ չկան և այլն:

9. «Աշխարհացոյց»-ի տեքստի ուշադիր քննութունից յերևում է, վոր «Աշխարհացոյց»-ը VII դարում ապրող հեղինակի գործ է: Նա գրված է Հայաստանն արաբական Սալիֆատի կողմից վերջնականապես ղեռ չնվաճված ժամանակ:

10. Ակադ. Հ. Մանանդյանի այն յենթադրութունը, թե «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը Սորենացին է, վորովհետև նրան է հատուկ բնորոշ այնպիսի դարձվածքները գործածութունը, վորոնք հանդիպում են միայն «Պատմութիւն հայոց»-ում և «Աշխարհացոյց»-ում, չի հիմնավորվում: Ակադ. Հ. Մանանդյանի մեջ բերված «բնորոշ» այդ դարձվածքները («գիտեմ», «կարծեմ», «ինձ թուի», «հաւանեալ եմ», «ճշմարիտ է», «ասեմ», «գրեմ», «սկսայց»), գործ են անվել նաև Շիրակացու աշխատութուններում:

11. Շիրակացու և «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի մեջ աշխարհագրական անունների և հայացքների տարբերութուններ չկան: Պարզվում է, վոր Շիրակացին ևս ծանոթ է յերկրագունդը կտր լինելու տեսութեան հետ, հասարակած ասելով նա հասկացել է յերկնային ծիրը, ծովի և ծովակի շփութումը գրչութեան ազավազում պիտի լինի, և այլն:

12. VII դարում կազմած Անանուն հեղինակի ժամանակագրութունից (վորը պահվել է ՀիՍՆ Պետ. մատենադարանի 971 թվի ընդորինակած գրչագրում) և Շիրակացու մինչև այժմ ամբողջութեամբ ղեռ չտպագրված «Տիեզերագիտութեան» մի հատվածից պարզ յերևում է, վոր Սորենացին Շիրակացուց առաջ

ապրած հեղինակ է, ուստի և չեր կարող գրած լինել ներկա խմբագրութեամբ մեզ հասած «Աշխարհացոյց»-ը:

13. Ակադ. Հ. Մանանդյանի կարծիքը՝ «Մոնաչափ»-ն «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի գործ լինելու և «Աշխարհացոյց»-ի շարունակութուն հանդիսանալու հարցում, հաստատվում է ՀիՍՆ Պետ. մատենադարանի «Աշխարհացոյց»-ների հնագույն գրչագրութում պահված մատենագրական փաստացի հիշատակութեամբ: Վորոշ «Աշխարհացոյց»-ների վերջում պահվել է մի փոքրիկ հիշատակութուն, ուր հեղինակը պարզ հայտնում է, վոր ինքը վերջացրել է «Աշխարհացոյց»-ի շարագրութունը և այժմ սկսում է համառոտել առանձին քաղաքների չափերը մոնոններով:

14. «Աշխարհացոյց»-ը «Մոնաչափ»-ով չի վերջացել նա շարունակվել է աստղաբաշխական բովանդակութուն ունեցող մի այլ նյութով, վորի վերնագիրն է «Աստղաբաշխական երկրաչափութիւն»: «Աշխարհացոյց»-ի շարունակութունը կազմող աստղաբաշխական այդ նյութը «Աշխարհացոյց»-ի գլուխներից մեկն է հանդիսացել բայց հետագայում ընդորինակողները կողմից անդամահատվել է: Աստղաբաշխական այդ նյութը բարեբախտաբար, պահպանվել է հնագույն «Աշխարհացոյց»-ներից մի քանիքի շարունակութեան մեջ: Այդ նյութը, վորքան մեզ հայտնի է, մինչև այժմ ղեռ չի հրատարակված:

Վորոշ ձեռագրերում աստղաբաշխական այդ նյութը պատահում է «Աշխարհացոյց»-ից անջատված վիճակում: ՀիՍՆ Պետ. մատենադարանում կան աստղաբաշխական այդ նյութը պարունակող գրչագրեր, ուր վերագրում, վորպես հեղինակ, հիշատակված է Անանիա Շիրակացին:

15. «Աշխարհացոյց»-ը վերջացել է հեղինակի ընծայական վերջաբանով, վորից յերևում է, վոր «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակն իր աշխատութունը նվիրում է վոմն իմաստասերի:

16. Նույն հիշատակարանում «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը հիշում է իր ոգտագործած աղբյուրները: Պարզվում է, վոր «Աշխարհացոյց»-ի հիմնական աղբյուրներ են հանդիսացել Պողոս մեոսի «Տիեզերագրութիւն»-ը, Պապպոս Աղեքսանդրացու «Երկրամեոսի» «Տիեզերագրութիւն»-ը, Պարփյուրի ներածութունը: «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի Պողոս մեոսից անմիջապես ոգտվելու հարցը լուծվում է գրականապես:

17. «Աշխարհացոյց»-ի Շիրակացու ապրած ժամանակաշրջանում գրվելը, նրա՝ Շիրակացու այլ աշխատություններին կից ձեռագրերում գտնվելու հանգամանքը, յերկրաչափական և աստղաբախշական նյութերի ծանոթ լինելու փաստը, կոտորակի գործածությունը, «Աշխարհացոյց»-ում Շիրակացու այլ աշխատություններից վորոշ հատվածների գործածությունը և մատենագրական մի շարք այլ փաստեր վկայում են, վոր «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը VII դարի հայ գիտնական Անանիա Շիրակացին է:

18. «Աշխարհացոյց»-ը «Երկրաչափ» վերնագրով հիշատակված և Գրիգոր Մագիստրոսի մոտ:

К вопросу об авторстве древнеармянской географии, приписываемой Мовсесу Хоренаци

(Основные тезисы)

1. В Гос. библиотеке древних рукописей Арм. ССР (в Матенадаране) имеется 35 неизученных списков древнеармянской „Географии“, приписываемой Мовсесу Хоренаци. Среди них имеются древнейшие манускрипты, тексты которых значительно разнятся от опубликованных до сих пор текстов „Географии“ и помогают нам в деле определения ее автора. Из списков „Географии“, хранящихся в Гос. библиотеке древних рукописей Арм. ССР, наиболее ценными являются списки писца Вардана (см. рукопись Матенадарана № 582) и писца Карапета (см. рукопись Матенадарана № 1662).

2. Сличение текстов рукописей Гос. библиотеки с двумя опубликованными редакциями „Географии“, — с венецианским изданием сокращенного текста (см. «Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացոյ», Վենետիկ, 1865) и с изданием Сукри пространного текста (см. „Géographie de Moïse de Corène d'après Ptolémée“, Venise, 1881) показывает, что первоначальный текст „Географии“ на протяжении веков подвергался значительным изменениям: в опубликованных текстах „Географии“ имеется много искажений, сокращений, вставок и интерполяций.

3. Пространный текст древнеармянской „Географии“ издания Сукри, как уже правильно отмечено некоторыми авторитетными учеными, не является идеально точным:

по сравнению с первоначальным оригиналом он сокращен и отредактирован.

4. Древнеармянскую „Географию“ ошибочно приписывали перу Хоренского, с упоминанием его имени в заглавиях текста. Изучение древнейших текстов рукописей Гос. библиотеки древних рукописей Арм. ССР показывает, что ни одна рукопись, переписанная до 1600 г., в заглавии не носила имени Хоренского. „Географию“ ошибочно стали приписывать перу Хоренского лишь в XVII веке, после чего она и стала известна, как его труд.

5. Мнение французского ученого Сен-Мартена о существовании двух Мовсесов, один из которых является достоверным, а другой мнимым, не подтверждается новыми данными по исследованию источников.

6. Приводимые Сен-Мартеном из опубликованного им текста „Географии“ выражения: „река Яуза“, „провинция Шадах“, „полуостров Крым“ и др. географические названия в доказательство принадлежности „Географии“ мнимому Мовсесу Хоренскому, являлись, как правильно отмечают проф. К. Патканов и акад. Я Манандян, интерполяциями, вставками позднейших переписчиков. В текстах древнейших рукописей Гос. библиотеки древних рукописей Арм. ССР указанные Сен-Мартеном предложения отсутствуют.

7. Предположение Маркварта, что название провинции „Гджакстан“, упоминаемое в тексте древнеармянской географии (в разделе географии Ирана), является искажением, и его предложение исправить его на „Гужак“ и „Асан“ (см. его „Eranschahr nach des Géographie Ps. Mowses Chorepaci“) не обосновывается текстами древнейших списков. Я предлагаю это название исправить на „Ман Шанджакстан“.

8. Все аргументы, приводимые исследователями в доказательство того, что автор „Географии“ жил в IX веке, не подтверждаются новыми материалами, обнаруженными в Гос. библиотеке древних рукописей Арм. ССР. Так, например, в первоначальном тексте в Галлии упоми-

наются не „могучие франки“ («*Ֆրանկս հզորս*»), что дало повод некоторым ученым полагать, будто автор „Географии“ жил после Карла II-го, (768—814 г.), ибо франки на историческую арену выступили после этого, а „сильные буйволы“ («*զովիշտ հզորս*»), не „торговый город“ Басра («*Բաիրս ամենալից լիճառք*»), что дало повод некоторым исследователям передвинуть автора „Географии“ в более поздние века, ибо Басра была основана во второй половине 7-го века, а обильная плодами Басра и т. д.

9. Утверждение ак. Я. А. Манандяна, будто автором „Географии“ является Хоренский на том основании, что ему присуще употребление личных выражений, которые необычны и крайне редки у других древнеармянских писателей, не подтверждается. В сочинениях Ширакаци, в частности в его неопубликованных рукописях, недавно обнаруженных в Матенадаране, встречаются почти все эти выражения („я знаю“, „я не знаю“, „я полагаю“, „мне кажется“, „я одобряю“, „я говорю“, „я начну“ и т. д.).

10. Утверждение некоторых ученых, что географические выражения Ширакаци и составителя „Географии“ якобы не сходятся и потому они являются различными авторами,—не верно, ибо факты, приводимые в доказательство этого положения, ничем не обоснованы. Так, например, указывалось, что Анании Ширакскому, в противоположность автору „Географии“, земной шар не представлялся шарообразным, меж тем как в двух местах „Космографии“ Ширакского мы находим ясные указания на шарообразность земли (см. „Космографию“ Анании Ширакаци). Указывалось также, будто составитель „Географии“ солнце считает меньше земли, в то время как Ширакаци утверждает обратное, а из текста „Географии“ видно, что составитель „Географии“ о величине солнца говорит не от себя, а приводит точку зрения другого автора (см. „Арм. географию 7 в“). Ширакаци не путает также ни параллели с меридианом, ни маленького моря (*ծովակ*) с обычным морем, что опять утверждают некоторые

исследователи. У Ширакаци и составителя „Географии“ нет также никакого различия в их географической терминологии.

11. Из пространного текста „Космографии“ Анании Ширакаци, обнаруженного не так давно в Гос. библиотеке древних рукописей Арм ССР, и из „Летописи анонимного автора VII в.“, сохранившейся в манускрипте списка 981 г., видно, что Ширакаци пользовался „Историей Армении“ Мовсеса Хоренаци. В „Космографии“ он использовал легенду о родоначальнике армян—Гайке, а в „Летописи“ он списывает из истории Хоренского целую страницу, упоминая в заглавии имя Мовсеса Хоренского. Так как „География“ написана во второй половине VII в., то она и не могла быть трудом Хоренского.

12. Текст „Об успении Богоматери и об ее изображении у Мовсеса Кертюха и католикоса Захария“, сохранившийся в древнеармянском манускрипте Иерусалимской библиотеки армянского патриаршества и послуживший аргументом у некоторых ученых для доказательства современности Хоренского с католикосом Захарием (855—875 гг.), не обосновывается древнейшей рукописью этого же текста, находящейся в Гос. библиотеке древних рукописей Арм. ССР. Текст этот, как оказывается, был составлен не Мовсесом и католикосом Захарием, как современниками, а неким компилятором в VIII в., причем этот компилятор, при составлении этого текста, у Хоренаци использовал его „Ответ на письмо Саака, («Պատասխանի թղթոյն Սահակոյ»)» которое опубликовано в сборнике сочинений Хоренского (см. «Մովսէսի Խորենացոյ Մատենադրութիւնը»), а у Захария—его „религиозное сочинение“.

13. Текст „Географии“ не кончался „Интенарией“: в продолжении у него имелась другая глава астрономического содержания. Она сохранилась в некоторых древних рукописях „Географии“ Гос. библиотеки древних рукописей (№№ 582, 1717 и др.). Здесь Ширакаци определяет пространство, дальность земного шара от солнца, луны

и других планет. В некоторых манускриптах они встречаются нам в обособленном виде, но с упоминанием его автора—Анании Ширакского.

14. В конце текста „Географии“ Ананией было написано послесловие в виде приписки, где он перечислял использованные им источники. Это послесловие автора „Географии“ сохранилось в ряде рукописей Гос. библиотеки древних рукописей.

15. Из послесловия Анании Ширакского видно, что он пользовался в основном тремя источниками: „Космографией“ Птолемея, „Землемерием“ Папа Александрийского и „Предисловием“ («Երրորդ թիւն») Порфирия. Спор о том, черпал ли составитель армянской „Географии“ сведения у Птолемея непосредственно, разрешается положительно.

16. „География“ под заглавием „Землемерие“, как труд Анании Ширакского, была известна армянскому ученому XI века Григорию Магистру.

Առաջաբան	5
«Աշխարհացոյց»-ի ձեռագրերը	9
Սուբբյանի հրատարակած «Աշխարհացոյց»-ի հնության հարցը	20
«Աշխարհացոյց»-ի վերնագրի հարցը	25
«Աշխարհացոյց»-ի տեքստում նկատվող աղավաղումները	34
«Աշխարհացոյց»-ի գրելու ժամանակը	48
«Աշխարհացոյց»-ի և Պորենացու «Պատմութիւն հայոց»-ի ընդդէմ դարձ- վածքները	61
Շիրակացու և «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի միջև մատնացոյց արված աշխարհագրական հասկացողութիւնների հակասության հարցը	68
Փաստեր Պորենացու Շիրակացուց առաջ ապրած հեղինակ լինելու մասին	73
Պորենացու և Չաքարիա կաթողիկոսի ժամանակակից հեղինակներ չլինելու խնդիրը	85
«Մղոնաչափ»-ն «Աշխարհացոյց»-ի շարունակութիւնն և	91
Աստղաբաշխական յերկրաչափութիւնը	98
«Աշխարհացոյց»-ի աղբյուրները	101
Կոտորակի և «C» տառի գործածութիւնը Շիրակացու «Յաղագս կա- տարման համարողության և կերպից հարցման» աշխատության և «Աշխարհացոյց»-ի միջև	105
Ներսէս Կամսարականի հիշատակութիւնը «Աշխարհացոյց»-ում և Շի- րակացու խնդրագրքում	108
Զափերի նմանութիւնը Շիրակացու «Յաղագս ընթացից արեգական»-ի և «Աշխարհացոյց»-ի տեքստերում	109
«Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի հիշատակության փաստը Գրէգոր Մա- գիստրոսի մոտ	111
Յնգրակացութիւններ	112
Резюме на русск. яз.	118

Պատ. խմբագիր՝ Հ. Հարությունյան
Տեխ. խմբագիր՝ Վ. Մանուկյան
Սրբագրել՝ Ս. Քաջիբյան
Պատ. սրբագրել՝ Ս. Շահբաղյան

Հանձնված է արտադրության 13/VII 1940 թ.

Ստորագրված է տպագրության 26/XI 1940 թ.

ՎՖ 2334, պատվ. № 172, տիրած 1000, հրատ. № 66. Գինը 7 ռ. 50 կ.

Արձագանի հրատարակչության տպարան, Լենինի փ. № 67.

« Ազգային գրադարան

NL0411865

